

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ**

Робота до захисту допущена
Завідувач кафедри психології,
соціології та педагогіки
кандидат психологічних наук, доцент

Анжела ГЕЛЬБАК

«04» червня 2026 року

КВАЛІФІКАЦІЙНА БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

на тему «Мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків»

Виконала: здобувач групи 1/23-(ПС)-ВО
Бочарнікова Ольга Олександрівна
Спеціальності 053 «Психологія (Юридична
психологія)»

Науковий керівник:

доцент кафедри психології, соціології та
педагогіки, кандидат психологічних наук,

доцент Цумарєва Н.В.

Рецензент:

професор кафедри психології, соціології та
педагогіки Харківського національного
університету внутрішніх справ,
кандидат психологічних наук, доцент
Доценко В.В.

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ ДОНЕЦЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Навчально-науковий інститут права та соціального менеджменту
Кафедра психології, соціології та педагогіки
Освітній ступінь «Бакалавр»
Спеціальність 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології,
соціології та педагогіки
кандидат психологічних наук, доцент

 Анжела ГЕЛЬБАК
«23» січня 2026 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ БАКАЛАВРСЬКУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ**

Бочарнікова Ольга Олександрівна

1. Тема «Мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків».
2. Науковий керівник: доцент кафедри психології, соціології та педагогіки, кандидат психологічних наук, доцент Цумарева Н.В., затверджений наказом ДонДУВС від 24 грудня 2025 року № 618.
3. Строк подання роботи «19» травня 2026 року.
4. Зміст пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)

1.	Теоретико-психологічні засади дослідження протиправної поведінки підлітків
1.1.	Протиправна поведінка підлітків як предмет юридико-психологічного аналізу
1.2.	Підлітковий вік як період підвищеного ризику формування протиправної поведінки
1.3.	Мотивація поведінки особистості: сутність, структура та основні види мотивів
1.4.	Мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків та їх класифікація
2.	Емпіричне дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків
2.1.	Організація, методи та процедура емпіричного дослідження
2.2.	Психодіагностичний інструментарій вивчення мотиваційної сфери підлітків, схильних до протиправної поведінки

2.3.	Аналіз результатів дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків
3.	Психологічна профілактика протиправної поведінки підлітків з урахуванням мотиваційних чинників
3.1.	Основні напрями психологічної профілактики протиправної поведінки підлітків
3.2.	Психокорекційні та профілактичні заходи, спрямовані на зміну деструктивної мотивації підлітків
3.3.	Практичні рекомендації для психологів, педагогів та батьків щодо попередження протиправної поведінки підлітків

5. Дата видачі завдання «23» січня 2026 року

№ з/п	Етап підготовки	Строк виконання	Примітка
1.	Добір наукової літератури за темою дослідження, вибір методів та процедур емпіричного дослідження	до 30.04.2026	виконано
2.	Підготовка вступу роботи та надання його науковому керівникові на перевірку	до 03.05.2026	виконано
3.	Підготовка першого розділу роботи та надання його науковому керівникові на перевірку	до 13.05.2026	виконано
4.	Підготовка другого розділу роботи та його надання науковому керівникові на перевірку	до 23.05.2026	виконано
5.	Підготовка третього розділу роботи та надання його науковому керівникові на перевірку	до 02.06.2026	виконано
6.	Підготовка висновків та надання його науковому керівникові на перевірку	до 04.06.2026	виконано
7.	Підготовка остаточного варіанту роботи і надання її науковому керівникові на перевірку	до 06.06.2026	виконано
8.	Підготовка супроводжуючих документів (реферату, відгуку, рецензії)	до 06.06.2026	виконано
9.	Надання роботи на кафедру	до 08.06.2026	виконано

Здобувач

Ольга БОЧАРНІКОВА

Науковий керівник

Наталя ЦУМАРСВА

РЕФЕРАТ

Бочарнікова О. О. Мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків : кваліфікаційна бакалаврська робота. Кропивницький: Донецький державний університет внутрішніх справ, 2026. 111 с.

Об'єкт дослідження – протиправна поведінка підлітків як психологічне та соціально-правове явище.

Предмет дослідження – мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків та їх урахування у психологічній профілактиці.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків, а також у визначенні основних напрямів її психологічної профілактики.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Розкрити юридико-психологічну сутність протиправної поведінки підлітків та охарактеризувати підлітковий вік як період підвищеного ризику її формування.
2. Проаналізувати психологічну сутність мотивації поведінки особистості та визначити основні мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків.
3. Провести емпіричне дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків.
4. Виявити взаємозв'язки між психологічними передумовами девіантної поведінки, агресивністю, мотивацією досягнення, ціннісними орієнтаціями, мотивами протиправної поведінки та гендерними особливостями їх прояву.
5. Обґрунтувати основні напрями психологічної профілактики та корекції мотиваційних чинників, які впливають на протиправну поведінку підлітків.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження**: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація наукових джерел з проблем девіантної, делінквентної та протиправної поведінки підлітків, мотивації поведінки особистості, психологічної профілактики; емпіричні – психодіагностичне дослідження мотиваційних та особистісних характеристик підлітків; математико-статистичні – кількісний та якісний аналіз отриманих результатів, визначення відсоткових показників, порівняльний аналіз, кореляційний аналіз за коефіцієнтом Спірмена, аналіз гендерних відмінностей.

Емпіричне дослідження здійснювалося із застосуванням комплексу психодіагностичних **методик**: методика визначення схильності до девіантної поведінки М. В. Горської, методика діагностики показників і форм агресії А. Басса – Е. Даркі, методика діагностики мотивації до успіху та уникнення невдачі Т. Елерса, методика дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича,

авторська анкета «Мотиваційні чинники поведінки старшокласників»; методи кількісної обробки даних (кореляційний аналіз за Спірменом, порівняльний аналіз, відсоткові розподіли); якісний аналіз отриманих результатів. Вибірку дослідження склали 181 учень підліткового віку.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у роботі комплексно проаналізовано мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків у юридико-психологічному вимірі; уточнено зміст мотиваційних чинників протиправної поведінки як сукупності потреб, мотивів, емоційних переживань, установок, ціннісних орієнтацій та соціально зумовлених впливів, що спонукають підлітка до неправомірної поведінки; систематизовано основні групи мотивів протиправних дій підлітків, зокрема мотиви самоствердження, групово-конформні мотиви, гедоністичні, корисливі, протестні, агресивні мотиви та мотиви, пов'язані з фрустрацією базових потреб.

Практична значимість дослідження. Результати дослідження мають пряму практичну цінність для фахівців, які працюють у сфері психологічного супроводу, профілактики та корекції поведінки неповнолітніх. Розроблена психопрофілактична програма «Мотив до дії: обираємо правильний шлях» може бути безпосередньо впроваджена у роботу практичних психологів закладів загальної середньої освіти. Методологія комплексної психодіагностики мотиваційних чинників ризику може використовуватися як скринінговий інструмент. Матеріали дослідження придатні для використання в освітньому процесі ЗВО під час викладання дисциплін «Юридична психологія», «Психологія девіантної поведінки», «Вікова психологія», а також у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Кваліфікаційна бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (62 найменування) та додатків (19 сторінок). Загальний обсяг роботи становить 99 сторінок, з яких основного тексту 74 сторінки.

Ключові слова: протиправна поведінка підлітків, девіантна поведінка, делінквентна поведінка, мотиваційні чинники, мотивація, агресивність, груповий конформізм, самоствердження, ціннісні орієнтації, психологічна профілактика, підлітковий вік, правосвідомість, емоційний інтелект.

SUMMARY

Bocharnikova, O. O. Motivational Factors of Juvenile Delinquent Behavior: Bachelor's Qualification Thesis. Kropyvnytskyi: Donetsk State University of Internal Affairs, 2026. 111 p.

Object of the research – juvenile delinquent behavior as a psychological and socio-legal phenomenon.

Subject of the research – the motivational factors of juvenile delinquent behavior and their consideration in psychological prevention.

The purpose of the research is to provide a theoretical justification and empirical investigation of the motivational factors underlying juvenile delinquent behavior and to determine the main directions of its psychological prevention.

To achieve this purpose, the following research objectives were formulated:

1. To reveal the legal and psychological nature of juvenile delinquent behavior and characterize adolescence as a developmental period associated with an increased risk of its occurrence.
2. To analyze the psychological essence of behavioral motivation and identify the main motivational factors contributing to juvenile delinquent behavior.
3. To conduct an empirical study of the motivational factors of juvenile delinquent behavior.
4. To identify the relationships between the psychological prerequisites of deviant behavior, aggressiveness, achievement motivation, value orientations, motives of delinquent behavior, and gender differences in their manifestation.
5. To substantiate the main directions of psychological prevention and correction of the motivational factors influencing juvenile delinquent behavior.

To accomplish the research objectives, the following methods were employed: **theoretical methods** – analysis, synthesis, generalization, and systematization of scientific literature on deviant, delinquent, and unlawful behavior among adolescents, behavioral motivation, and psychological prevention; **empirical methods** – psychodiagnostic assessment of adolescents' motivational and personality characteristics; **statistical methods** – quantitative and qualitative data analysis, percentage distribution, comparative analysis, Spearman's rank correlation analysis, and gender-based comparative analysis.

The empirical study was conducted using a set of psychodiagnostic instruments, including M. V. Horska's Method for Assessing the Predisposition to Deviant Behavior, the Buss–Durkee Aggression Inventory, T. Ehlers' Achievement Motivation and Failure Avoidance Questionnaire, M. Rokeach's Value Survey, and the author's questionnaire *"Motivational Factors of Senior School Students' Behavior."* The data were processed using Spearman's correlation analysis, comparative analysis, percentage distributions, and qualitative interpretation. The research sample consisted of 181 adolescent students.

Scientific novelty of the study lies in the comprehensive legal and psychological analysis of the motivational factors of juvenile delinquent behavior. The content of motivational factors has been clarified as a combination of needs,

motives, emotional experiences, attitudes, value orientations, and socially determined influences that encourage adolescents to engage in unlawful behavior. The study systematizes the principal groups of motives underlying juvenile delinquent behavior, including motives of self-assertion, group conformity, hedonistic motives, acquisitive motives, protest motives, aggressive motives, and motives associated with frustration of basic psychological needs.

Practical significance of the research. The findings have direct practical value for specialists working in the fields of psychological support, prevention, and correction of juvenile behavior. The developed psychological prevention program "*Motivation for Action: Choosing the Right Path*" can be directly implemented in the work of school psychologists. The proposed methodology for comprehensive psychodiagnostic assessment of motivational risk factors may serve as a screening tool for identifying adolescents at risk of delinquent behavior. The research materials can also be used in higher education institutions when teaching such courses as *Legal Psychology*, *Psychology of Deviant Behavior*, and *Developmental Psychology*, as well as in professional development programs for educators.

The structure of the thesis is determined by the purpose and objectives of the research. The bachelor's qualification thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of references (62 sources), and appendices (19 pages). The total length of the thesis is 99 pages, including 74 pages of the main text.

Keywords: juvenile delinquent behavior, deviant behavior, delinquent behavior, motivational factors, motivation, aggressiveness, group conformity, self-assertion, value orientations, psychological prevention, adolescence, legal consciousness, emotional intelligence.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	9
1.1. Протиправна поведінка підлітків як предмет юридико-психологічного аналізу	9
1.2. Підлітковий вік як період підвищеного ризику формування протиправної поведінки	15
1.3. Мотивація поведінки особистості: сутність, структура та основні види мотивів	21
1.4. Мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків та їх класифікація	26
Висновки до розділу 1	36
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	39
2.1. Організація, методи та процедура емпіричного дослідження	39
2.2. Психодіагностичний інструментарій вивчення мотиваційної сфери підлітків, схильних до протиправної поведінки	42
2.3. Аналіз результатів дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків	45
Висновки до розділу 2	57
РОЗДІЛ 3. ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ МОТИВАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОТИПРАВНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ	59
3.1. Основні напрями психологічної профілактики протиправної поведінки підлітків	59
3.2. Психокорекційні та профілактичні заходи, спрямовані на зміну деструктивної мотивації підлітків	63
3.3. Практичні рекомендації для психологів, педагогів та батьків щодо попередження протиправної поведінки підлітків	68
Висновки до розділу 3	72
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
ДОДАТКИ	82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема протиправної поведінки підлітків є однією з актуальних для сучасної юридичної психології, педагогіки, кримінології та практики профілактичної роботи з неповнолітніми. Підлітковий вік є складним і суперечливим етапом розвитку особистості, у межах якого відбувається активне становлення самосвідомості, ціннісних орієнтацій, правосвідомості, моральних уявлень, навичок самоконтролю та відповідальної поведінки. Саме в цей період підліток особливо гостро переживає потребу у самоствердженні, визнанні, автономії, належності до групи однолітків, що за несприятливих умов може набувати деструктивного або протиправного спрямування.

Протиправна поведінка підлітків не може розглядатися лише як зовнішній факт порушення правової норми. Вона має складну психологічну природу, оскільки пов'язана з внутрішніми спонукami особистості, її потребами, мотивами, емоційними станами, рівнем саморегуляції, особливостями сімейного виховання, впливом однолітків, освітнього та цифрового середовища. Особливого значення у цьому контексті набуває дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки, оскільки саме мотиви дозволяють зрозуміти, чому підліток обирає неправомірний спосіб дії, яку потребу він намагається задовольнити та яке суб'єктивне значення має для нього протиправний вчинок.

Актуальність обраної теми посилюється тим, що ефективна профілактика протиправної поведінки підлітків потребує не лише загального правового інформування чи посилення контролю, а й глибокого розуміння психологічних механізмів такої поведінки. Без урахування мотивів самоствердження, групового впливу, протесту, агресивної мотивації, фрустрації базових потреб, деформації ціннісних орієнтацій та недостатнього рівня правосвідомості профілактична робота може залишатися формальною і

недостатньо результативною. Саме тому дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків має як теоретичне, так і практичне значення.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків, а також у визначенні основних напрямів її психологічної профілактики.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання дослідження**:

6. Розкрити юридико-психологічну сутність протиправної поведінки підлітків та охарактеризувати підлітковий вік як період підвищеного ризику її формування.

7. Проаналізувати психологічну сутність мотивації поведінки особистості та визначити основні мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків.

8. Провести емпіричне дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків.

9. Виявити взаємозв'язки між психологічними передумовами девіантної поведінки, агресивністю, мотивацією досягнення, ціннісними орієнтаціями, мотивами протиправної поведінки та гендерними особливостями їх прояву.

10. Обґрунтувати основні напрями психологічної профілактики та корекції мотиваційних чинників, які впливають на протиправну поведінку підлітків.

Об'єкт дослідження – протиправна поведінка підлітків як психологічне та соціально-правове явище.

Предмет дослідження – мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків та їх урахування у психологічній профілактиці.

Методологія дослідження. Методологічну основу роботи становить комплексний юридико-психологічний підхід до аналізу протиправної поведінки підлітків, який передбачає розгляд неправомірних дій

неповнолітніх у взаємозв'язку правових, психологічних, соціальних, педагогічних та вікових чинників. У роботі використано положення системного підходу, що дозволяє розглядати мотиваційні чинники протиправної поведінки як взаємопов'язану сукупність потреб, мотивів, установок, емоційних станів, ціннісних орієнтацій і соціальних впливів. Також застосовано особистісно-орієнтований підхід, відповідно до якого підліток розглядається не лише як суб'єкт ризикованої або протиправної поведінки, а як особистість, що перебуває у процесі розвитку та потребує психологічної підтримки, корекції деструктивних установок і створення умов для позитивної самореалізації.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження**: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація наукових джерел з проблем девіантної, делінквентної та протиправної поведінки підлітків, мотивації поведінки особистості, психологічної профілактики; емпіричні – психодіагностичне дослідження мотиваційних та особистісних характеристик підлітків; математико-статистичні – кількісний та якісний аналіз отриманих результатів, визначення відсоткових показників, порівняльний аналіз, кореляційний аналіз за коефіцієнтом Спірмена, аналіз гендерних відмінностей.

Емпіричне дослідження здійснювалося із застосуванням комплексу психодіагностичних методик: методика визначення схильності до девіантної поведінки М. В. Горської, методика діагностики показників і форм агресії А. Басса – Е. Даркі, методика діагностики мотивації до успіху та уникнення невдачі Т. Елерса, методика дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича, авторська анкета «Мотиваційні чинники поведінки старшокласників»; методи кількісної обробки даних (кореляційний аналіз за Спірменом, порівняльний аналіз, відсоткові розподіли); якісний аналіз отриманих результатів. Вибірку дослідження склали 181 учень підліткового віку.

Теоретична основа дослідження. Теоретичним підґрунтям роботи слугували наукові концепції та підходи вітчизняних і зарубіжних учених у

галузі юридичної психології, вікової психології, психології девіантної поведінки, кримінології, педагогічної психології та соціальної психології. Зокрема, дослідження спирається на: концепцію мотиваційної сфери особистості та її структури (А. Маслоу, В. Франкл); теорію потреб та фрустраційну концепцію девіантної мотивації (Д. Робінсон, В. Франкл); концепцію підліткового розвитку та кризи ідентичності (Е. Еріксон); положення юридичної психології щодо психологічного механізму злочинної поведінки; теорії девіантної поведінки та її чинників (Р.М. Андрусишин, О.І. Бондарчук, К.Ю. Мураненко); концепцію «негативного потенціалу особистості» та типологію підлітків підвищеного ризику (А.Є. Лічко); класифікацію мотиваційних чинників злочинної поведінки неповнолітніх (Я. В. Новак, Н.В. Добренська, Т.І. Пономаренко); концепцію психологічної профілактики девіантної поведінки та вікової психокорекції (С.Б. Кузікова); положення щодо ціннісно-смислової детермінації поведінки (Г.К. Радчук, І.М. Галян); дослідження впливу сімейного середовища та цифрового простору на формування девіантної мотивації підлітків (А.А. Вінс, О.С. Тороп, Р.О. Безпалов).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у роботі комплексно проаналізовано мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків у юридико-психологічному вимірі; уточнено зміст мотиваційних чинників протиправної поведінки як сукупності потреб, мотивів, емоційних переживань, установок, ціннісних орієнтацій та соціально зумовлених впливів, що спонукають підлітка до неправомірної поведінки; систематизовано основні групи мотивів протиправних дій підлітків, зокрема мотиви самоствердження, групо-конформні мотиви, гедоністичні, корисливі, протестні, агресивні мотиви та мотиви, пов'язані з фрустрацією базових потреб.

У роботі вперше:

– запропоновано авторську трирівневу класифікацію мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків за рівнями детермінації:

мікрорівень (внутрішньоособистісний), мезорівень (найближчого соціального оточення) та макрорівень (суспільний), що дозволяє здійснювати комплексний юридико-психологічний аналіз деструктивних мотивів;

- емпірично верифіковано шість провідних груп мотивів протиправної поведінки підлітків (самоствердження, груповий конформізм, гедоністично-адиктивні, корисливі, протестно-компенсаторні, фрустраційні) на вибірці учнів старших класів ($n = 181$) із застосуванням комплексу із п'яти методик;

- виявлено та статистично підтверджено гендерну специфіку мотиваційних профілів ризику: у хлопців домінують відкриті агресивно-статусні мотиви ($p < 0,01$), у дівчат – конформна мотивація та приховані форми ворожості ($p < 0,05$);

- розроблено та науково обґрунтовано авторську психопрофілактичну програму «Мотив до дії: обираємо правильний шлях», що ґрунтується на результатах емпіричного дослідження і спрямована на трансформацію деструктивної мотивації підлітків.

Уточнено зміст поняття «мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків» як системи внутрішніх (потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, емоційні стани) та зовнішніх (соціальне середовище, групові впливи, сімейне виховання) чинників, що взаємодіють і породжують конкретний деструктивний мотив. Набули подальшого розвитку уявлення про протективну роль конструктивних ціннісних орієнтацій (саморозвиток, відповідальність) як психологічних ресурсів, що знижують ризик девіантної поведінки.

Практична значимість дослідження. Результати дослідження мають пряму практичну цінність для фахівців, які працюють у сфері психологічного супроводу, профілактики та корекції поведінки неповнолітніх.

Розроблена психопрофілактична програма «Мотив до дії: обираємо правильний шлях» може бути безпосередньо впроваджена у роботу практичних психологів закладів загальної середньої освіти як інструмент вторинної профілактики протиправної поведінки учнів старших класів.

Методологія комплексної психодіагностики мотиваційних чинників ризику (п'ять методик у поєднанні з авторською анкетою) може використовуватися як скринінговий інструмент для виявлення підлітків групи ризику. Практичні рекомендації, сформульовані окремо для практичних психологів, педагогів і батьків, можуть слугувати основою для розробки комплексних профілактичних програм на рівні навчальних закладів.

Матеріали дослідження можуть бути використані в освітньому процесі закладів вищої освіти під час викладання дисциплін «Юридична психологія», «Психологія девіантної поведінки», «Психологія неповнолітніх», «Вікова психологія», а також у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Кваліфікаційна бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (62 найменування) та додатків (19 сторінок). Загальний обсяг роботи становить 99 сторінок, з яких основного тексту 74 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Протиправна поведінка підлітків як предмет юридико-психологічного аналізу

Проблема протиправної поведінки підлітків посідає важливе місце у сучасній юридичній психології, оскільки вона перебуває на перетині правових, психологічних, соціальних, педагогічних і кримінологічних аспектів. На відміну від суто юридичного підходу, який зосереджується переважно на факті порушення правової норми, юридико-психологічний аналіз спрямований на з'ясування внутрішніх передумов такої поведінки: мотивів, потреб, ціннісних орієнтацій, емоційних станів, особистісних деформацій, особливостей правосвідомості та соціального досвіду підлітка. Саме тому протиправна поведінка неповнолітніх має розглядатися не лише як юридично значущий вчинок, а і як складне психологічне явище, що формується під впливом вікових, індивідуально-психологічних та соціальних чинників.

У науковій літературі для характеристики поведінки, що відхиляється від соціальних і правових норм, використовуються поняття «девіантна поведінка», «делінквентна поведінка», «протиправна поведінка», «злочинна поведінка». Ці категорії є близькими, однак не тотожними. Девіантна поведінка зазвичай розглядається як ширше поняття, що охоплює різні форми відхилення від прийнятих у суспільстві норм. Як зазначає Р.М. Андрусишин, сутність девіантної поведінки полягає в тому, що людина не дотримується вимог соціальної норми та обирає варіант поведінки, який порушує процес взаємодії особистості й суспільства [1, с. 13]. Водночас делінквентна поведінка є більш наближеною до правової площини, оскільки пов'язана з учинками, які мають асоціальну спрямованість, порушують правові норми. Саме тому, у сучасній науці її визначають як поведінку, за якої неповнолітні

здійснюють протиправні вчинки, які мають зовнішні ознаки правопорушень, але за які вони не можуть нести юридичну відповідальність з огляду на те, що у них не настав стан юридичної дієздатності. При чому, наголошується, що суб'єктами делінквентної поведінки є особи молодого віку, що пояснюється психофізіологічними змінами в їхньому організмі [2, с. 7].

Протиправна поведінка є родовим поняттям, що охоплює будь-яку поведінку, пов'язану з невиконанням або невизнанням правових та моральних норм суспільства. Вона включає і делінквентну, і кримінальну поведінку. Протиправна поведінка підлітків може бути визначена як система або окремі акти поведінки неповнолітньої особи, що суперечать вимогам права, порушують охоронювані законом суспільні відносини та зумовлені сукупністю психологічних, соціальних і ситуаційних чинників. Її проявами можуть бути адміністративні правопорушення, кримінальні правопорушення, систематичне порушення правил поведінки, агресивні дії, участь у групах з асоціальною спрямованістю, ухилення від соціально схвалюваних форм діяльності. Важливо, що у підлітковому віці протиправна поведінка не завжди є наслідком сформованої кримінальної спрямованості особистості. Часто вона виступає як спосіб самоствердження, реакція на конфлікт, наслідок педагогічної занедбаності, негативного групового впливу або нездатності підлітка конструктивно задовольнити власні потреби.

З точки зору юридичної психології, протиправна поведінка підлітків є багатогранною суспільною проблемою, яка привертає увагу фахівців різного профілю: лікарів, педагогів, психологів, юристів. Вітчизняні дослідники О.І. Бондарчук [3], І.Г. Шамриленко [4] розглядають протиправну поведінку як «перехідну, нерозгорнуту форму поведінкової патології», що перебуває в зоні ризику між нормативністю та патологією.

Юридико-психологічний підхід до аналізу протиправної поведінки підлітків передбачає врахування специфіки підліткового віку. Цей період характеризується інтенсивними змінами в емоційній, когнітивній, мотиваційній та соціальній сферах. Для підлітків характерні прагнення до

самостійності, підвищена чутливість до оцінки з боку однолітків, потреба у визнанні, емоційна нестійкість, імпульсивність, критичне ставлення до дорослих, а також недостатній рівень сформованості навичок самоконтролю. У зв'язку з цим М. Пасека зазначає, що «особливості фізичного та психологічного розвитку неповнолітнього істотно впливають на його поведінку, а бажання самоствердитися перед однолітками, дорослими й суспільством, почуття «дорослості» та амбіційності нерідко стають мотиваційною силою протиправних діянь» [5, с. 492].

Особливе значення для юридичної психології має дослідження ставлення підлітка до власного вчинку. Усвідомлення або неусвідомлення суспільної небезпечності поведінки, здатність оцінити наслідки своїх дій, рівень розвитку моральних уявлень і правосвідомості впливають як на психологічну характеристику особистості неповнолітнього правопорушника, так і на вибір заходів впливу щодо нього. У цьому контексті важливо враховувати, що підліток може формально знати про забороненість певної дії, однак через емоційну напруженість, груповий тиск, прагнення до визнання або низький рівень самоконтролю все одно обирати протиправний спосіб поведінки. Саме тому девіантна поведінка може поєднуватися зі знанням моральних і правових норм, однак розуміння заборони не завжди зупиняє особу, яка обрала такий спосіб самоствердження [6, с. 629].

Протиправна поведінка підлітків має не лише зовнішній, а й внутрішній психологічний вимір. Зовнішньо вона проявляється у конкретному порушенні правової норми, конфлікті з оточенням, агресивних чи асоціальних діях. Внутрішньо ж вона пов'язана з мотиваційною сферою особистості, системою потреб, цінностей, установок, рівнем тривожності, фрустрації, самооцінки, емпатії, здатності до саморегуляції. Т.З. Гарасимів звертає увагу на те, що девіантна поведінка неповнолітніх може мати зовнішню та внутрішню спрямованість: зовнішня орієнтована на порушення правових норм і суспільних засад, а внутрішня – на дезінтеграцію та саморуйнування особистості [7, с. 203]. Такий підхід є важливим для нашої кваліфікаційної

роботи, оскільки дозволяє розглядати протиправну поведінку не ізольовано, а у зв'язку з внутрішніми психологічними процесами.

Однією з центральних категорій юридико-психологічного аналізу є мотив протиправної поведінки. Саме мотив пояснює, чому підліток обрав певний спосіб дії, яку потребу він намагався задовольнити та яке суб'єктивне значення мав для нього протиправний вчинок. М.М. Коваль і С.О. Сорока визначають мотиви злочинної поведінки як психо-соціо-кримінологічні спонукальні властивості, що спрямовують діяльність людини у протиправну площину з метою реалізації особистісних прагнень та неправомірної поведінки [8, с. 81]. Для підлітків такими мотивами можуть бути прагнення до самоствердження, бажання здобути авторитет у групі, наслідування значущих осіб, протест проти контролю дорослих, помста, цікавість, матеріальна зацікавленість, бажання уникнути приниження або компенсувати відчуття власної неповноцінності.

Важливу роль у формуванні протиправної поведінки відіграють соціально-психологічні чинники. До них належать особливості сімейного виховання, дефіцит емоційної підтримки, конфлікти в родині, педагогічна занедбаність, негативний вплив однолітків, соціальна депривація, низький рівень правової культури, вплив деструктивного інформаційного середовища. У дослідженнях девіантної поведінки неповнолітніх підкреслюється, що така поведінка може бути наслідком біологічних, психологічних, соціально-педагогічних, економічних і морально-етичних факторів [9, с. 118]. Отже, протиправна поведінка підлітка не виникає випадково; вона формується в певному соціальному середовищі, яке або сприяє засвоєнню правомірних моделей поведінки, або, навпаки, посилює ризик відхилення від них.

Окремої уваги потребує питання правосвідомості підлітків. Правосвідомість виступає важливим регулятором поведінки, оскільки визначає ставлення особистості до права, закону, відповідальності, справедливості, прав інших людей. У підлітковому віці правосвідомість ще перебуває на етапі активного формування, тому вона є вразливою до впливу

сім'ї, школи, групи однолітків, медіа та цифрового середовища. А. Гельбак, О. Богучарова, Г. Мухіна, К. Ніколенко та Н. Унгурян наголошують, що ставлення сучасної молоді до правових норм визначається комплексом чинників, зокрема когнітивними й емоційними механізмами засвоєння юридичних цінностей у пубертатний період [10, с. 1]. Якщо правові норми не сприймаються підлітком як особистісно значущі, а право асоціюється лише із заборонаю чи покаранням, ризик протиправної поведінки зростає.

У сучасних умовах юридико-психологічний аналіз протиправної поведінки підлітків має враховувати також вплив цифрового середовища. Онлайн-комунікація, соціальні мережі, віртуальні групи та деструктивні онлайн-спільноти можуть посилювати ризики наслідування асоціальних моделей поведінки, поширювати агресивні сценарії реагування, формувати ілюзію безкарності. Водночас цифровий простір може бути використаний і як ресурс профілактики: для правової просвіти, психологічної підтримки, раннього виявлення ризиків та формування навичок безпечної поведінки. У науковій літературі зазначається, що старі методи директивного правового виховання є недостатньо ефективними щодо «цифрового» покоління, що зумовлює потребу в нових підходах до формування правомірної поведінки [10, с. 3].

З позиції юридичної психології важливо розрізняти протиправну поведінку як одиничний вчинок і як стійку поведінкову тенденцію. Одиничне правопорушення може бути ситуативним і зумовленим конкретним конфліктом, емоційним станом або випадковим груповим впливом. Натомість систематична протиправна поведінка свідчить про глибші особистісні та соціально-психологічні проблеми: закріплення асоціальних установок, деформацію моральної сфери, зниження емпатії, прийняття протиправної поведінки як допустимого способу досягнення мети. М. Пасека підкреслює, що для особистості неповнолітніх правопорушників можуть бути характерними відсутність інтересу до пізнавальної діяльності, сімейна й

педагогічна занедбаність, недостатня здатність до емпатії та інші особливості, які потребують уважного психологічного аналізу [5, с. 493].

Водночас підлітка, який учинив правопорушення, не можна розглядати виключно як носія негативної поведінки. Юридіко-психологічний підхід передбачає гуманістичне бачення неповнолітнього як особистості, що перебуває у процесі розвитку та може змінювати власні поведінкові стратегії за умови належного психологічного, педагогічного й соціального впливу. Саме тому в роботі з підлітками важливими є не лише покарання або правове реагування, а й профілактика, психологічна допомога, корекція деструктивних установок, розвиток навичок самоконтролю, емпатії, відповідального вибору та правової культури. На необхідності комплексного психологічного підходу до дітей і підлітків із девіантним стереотипом поведінки наголошує Н.В. Гуртовенко, яка підкреслює значення дослідження причин і характеру поведінкових проблем та подальшої корекційної роботи [11, с. 24].

Таким чином, протиправна поведінка підлітків як предмет юридіко-психологічного аналізу є складним багаторівневим явищем, яке перебуває на перетині правових, психологічних, педагогічних та соціальних вимірів. Вона охоплює не лише факт порушення правової норми, а й психологічні механізми формування такого вчинку: мотивацію, емоційні стани, особистісні властивості, рівень правосвідомості, вплив соціального середовища та групових норм. Юридіко-психологічний аналіз дає змогу глибше зрозуміти причини протиправної поведінки підлітків, визначити її мотиваційні чинники та обґрунтувати ефективні напрями профілактики. Особливої уваги заслуговує мотиваційний вимір протиправної поведінки підлітків, оскільки саме мотивація є тим «першим ланцюжком» причинового ланцюга, що лежить в основі механізму злочинної поведінки та визначає її характер, спрямованість і суспільну небезпечність. Саме такий підхід є необхідним для подальшого дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків у межах нашої кваліфікаційної роботи.

1.2. Підлітковий вік як період підвищеного ризику формування протиправної поведінки

Підлітковий вік традиційно розглядається у психологічній науці як один з найбільш критичних і водночас суперечливих етапів онтогенетичного розвитку особистості. Саме в цей період відбуваються інтенсивні фізіологічні, психологічні, соціальні та морально-ціннісні зміни, які істотно впливають на поведінку неповнолітнього. Підліток поступово виходить за межі дитячої залежності від дорослих, прагне самостійності, намагається утвердити власну позицію, здобути визнання серед однолітків і сформувати уявлення про себе як про дорослу особистість. Однак ці процеси нерідко супроводжуються емоційною нестійкістю, імпульсивністю, конфліктністю, підвищеною чутливістю до оцінки з боку інших осіб, що може створювати передумови для формування різних форм девіантної та протиправної поведінки.

Межі підліткового віку, попри певну варіативність у різних класифікаціях, здебільшого визначаються проміжком від 11-12 до 16-17 років. Цей вік є перехідним від дитинства до дорослості, і, за Е. Еріксоном, головними результатами розвитку в підлітковому періоді є набуття таких соціально значимих якостей, як відданість, вірність та відповідальність [12, с. 23]. Основна проблема пубертату пов'язана з тим, що процеси статевого та соціального дозрівання не завжди збігаються в часі, що й зумовлює основні суперечності цього віку.

У юридико-психологічному контексті підлітковий вік розглядається як період підвищеного ризику, оскільки саме в цей час особистість ще не має достатнього життєвого досвіду, стійкої системи цінностей, сформованих навичок самоконтролю та правомірного вирішення конфліктних ситуацій. Як зазначає М.О. Пасека, поведінка неповнолітнього значною мірою зумовлена особливостями його фізичного та психологічного розвитку, а прагнення до самоствердження, відчуття дорослості, амбіційність і бажання здобути авторитет серед однолітків можуть виступати чинниками протиправних

проявів [5, с. 492]. Отже, підліткова протиправна поведінка часто не є результатом остаточно сформованої кримінальної спрямованості, а може бути наслідком вікової незрілості, соціальної невизначеності та впливу найближчого оточення.

Психологи наголошують, що однією з ключових психологічних особливостей підліткового віку є криза ідентичності [13, с. 126; 14, с. 65]. Підліток активно шукає відповідь на питання, ким він є, яке місце займає серед інших людей, яким його сприймають однолітки, дорослі, сім'я та суспільство [15, с. 595]. У процесі такого пошуку він може експериментувати з різними моделями поведінки, зокрема й тими, що не відповідають соціальним або правовим нормам. Якщо правомірні способи самоствердження є недоступними або не приносять бажаного визнання, підліток може обрати ризиковану, агресивну чи протиправну поведінку як засіб демонстрації сили, незалежності або належності до певної групи. У цьому сенсі девіантна поведінка може виконувати для підлітка компенсаторну функцію, тобто допомагати подолати відчуття невпевненості, неповноцінності чи соціальної непомітності.

Важливу роль у формуванні ризику протиправної поведінки відіграє емоційна сфера підлітка. Як зазначає у своїй монографії О.О. Литвиненко «для особистісної генези підлітків нормативною є підвищена афективність: схильність до сильних емоційних реакцій, часті зміни настрою та надання особливого значення своїм переживанням і почуттям (афективний фактор). Це цілком узгоджується з загальною психофізіологічною та нейропсихологічною організацією, характерною для осіб підліткового віку. Швидкі темпи змін та розвитку нервово-психічних утворень, а також активація адаптаційних механізмів, необхідних для пристосування до нових умов життєдіяльності, є чинниками суттєвого виснаження нервової системи, що і провокує появу гіперболізованої емоційності» [16, с. 286-287]. Саме тому, підліток може гостро реагувати на критику, заборони, приниження або несправедливе, на його думку, ставлення з боку дорослих. У ситуаціях емоційного напруження

він не завжди здатний обрати конструктивний спосіб поведінки, тому конфлікт може перерости у порушення дисципліни, агресивну реакцію, втечу від контролю, участь у ризикованих діях або інших формах протиправної поведінки. Як зазначається у дослідженнях девіантної поведінки підлітків, емоційна нестійкість, внутрішня напруга, фрустрація та труднощі саморегуляції можуть посилювати схильність до поведінкових відхилень [17, с. 200-214].

Не менш значущим чинником є недостатній рівень розвитку самоконтролю. У підлітковому віці потреби, бажання та емоційні імпульси часто випереджають здатність особи раціонально оцінювати ситуацію. Неповнолітній може розуміти, що певна дія є неправильною або забороненою, однак у конкретній ситуації під впливом емоцій, групового тиску чи миттєвого бажання обирати саме її. Це свідчить про розрив між знанням соціальних норм і реальною поведінкою. Р.М. Андрусишин звертає увагу на те, що девіантна поведінка не завжди означає повне нерозуміння норм; інколи особа знає про заборону, однак не сприймає її як внутрішній регулятор власної поведінки [1, с. 16]. Для підлітків така ситуація є особливо характерною, оскільки їхня правосвідомість і моральна відповідальність ще перебувають у процесі формування.

Підлітковий вік є також періодом активного розвитку мотиваційної сфери. У цей час змінюється система потреб, інтересів, цінностей та життєвих орієнтирів. Підліток прагне самостійності, визнання, прийняття, поваги, свободи вибору, але не завжди має достатні психологічні ресурси для досягнення цих цілей правомірним шляхом. У такому разі мотивами протиправної поведінки можуть ставати бажання самоствердитися, привернути увагу, продемонструвати сміливість, отримати схвалення групи, уникнути почуття слабкості або довести власну значущість. У підлітковому віці такі мотиви часто мають ситуативний, емоційно забарвлений і соціально залежний характер.

Особливе значення для підлітка має група однолітків. У цей період спілкування з ровесниками часто стає більш значущим, ніж взаємодія з батьками чи педагогами. Саме група може надавати підліткові відчуття підтримки, прийняття, захищеності та належності. Проте за наявності асоціальної спрямованості група однолітків може стати джерелом негативного впливу. Підліток може брати участь у протиправних діях не через власну стійку кримінальну установку, а через бажання «бути як усі», не втратити авторитет, уникнути насмішок або довести свою відданість групі. У цьому контексті груповий тиск виступає одним із найпоширеніших соціально-психологічних механізмів залучення неповнолітніх до протиправної поведінки.

Сімейне середовище також має визначальний вплив на формування поведінки підлітка. Саме в сім'ї дитина вперше засвоює уявлення про дозволене й заборонене, справедливість, відповідальність, повагу до інших людей і правил співжиття. А.М. Самойлов у своєму дисертаційному дослідженні зазначає: «Неправильне сімейне виховання як найважливіший фактор виникнення відхилень у поведінці має дуже широкий спектр характеристик: відсутність прихильності до дітей; сварки, конфлікти, скандали в сім'ї; розлучення батьків з подальшою неправильною побудовою відносин їх з дитиною; неправильний тип виховання в сім'ї; асоціальна поведінка батьків; психічні захворювання, алкоголізація і подібні форми інтоксикації батьків, інвалідність батьків; жорстоке поводження з дітьми; відсутність чи недостатність догляду за дитиною; поява нового члена сім'ї (вітчима, мачухи, братів, сестер); негативне сприйняття батьками здібностей дитини, її успіхів, поведінки та особистості в цілому; пред'явлення жорстких вимог, що відповідають баченню батьків про ідеальну дитину; непослідовність та неузгодженість сімейних вимог до дитини; життя одного з батьків або обох далеко від сім'ї чи втрата їх; багатодітність сім'ї (трос і більше дітей); перебування одного з батьків в місцях позбавлення волі; обмеження стосунків і погані взаємини батьків з іншими людьми поза сім'єю» [18, с. 31-32]. За таких

умов у підлітка може формуватися недовіра до дорослих, негативне ставлення до соціальних норм, агресивні способи реагування або переконання, що порушення правил є прийнятним способом досягнення бажаного.

Важливим фактором ризику є педагогічна занедбаність. Вона проявляється у зниженні навчальної мотивації, відчуженні від школи, конфліктах із педагогами, неуспішності, пропусках занять, негативному ставленні до освітнього середовища. Для підлітка навчальна неуспішність може ставати джерелом фрустрації та переживання власної неспроможності. Якщо він не отримує підтримки, визнання та можливості реалізувати себе у соціально схвалюваній діяльності, то може шукати інші способи самореалізації, зокрема у групах з асоціальною спрямованістю. М.О. Пасека наголошує, що для неповнолітніх правопорушників можуть бути характерними відсутність інтересу до пізнавальної діяльності, педагогічна занедбаність, проблеми емпатії та інші особистісні особливості [5, с. 493].

Підлітковий вік пов'язаний і з активним формуванням правосвідомості. На цьому етапі неповнолітній поступово засвоює не лише правові заборони, а й розуміння соціальної цінності права, відповідальності, справедливості, поваги до прав інших осіб. Однак правосвідомість підлітка часто є фрагментарною, нестійкою та залежною від впливу значущого оточення. Якщо в сім'ї, школі або групі однолітків право сприймається як щось формальне, несправедливе або необов'язкове, у підлітка може сформуватися зневажливе ставлення до правових норм. А. Гельбак, О. Богучарова, Г. Мухіна, К. Ніколенко та Н. Унгурян зазначають, що «правосвідомість підлітка – це не статичний набір юридичних знань, а живий процес інтеграції особистості в правовий простір громади. Ефективність цього процесу залежить не стільки від посилення санкцій, скільки від якості психологічного супроводу правової соціалізації» [10, с. 5]. Саме тому, формування правосвідомості підлітків має враховувати психологічні особливості пубертатного періоду, а також когнітивні й емоційні механізми засвоєння правових цінностей. Отже, профілактика протиправної поведінки має бути спрямована не лише на

інформування про відповідальність, а й на формування внутрішнього прийняття правових норм.

У сучасних умовах додатковим чинником ризику виступає інформаційне та цифрове середовище. Підлітки активно користуються соціальними мережами, месенджерами, відеоплатформами, онлайн-іграми, де можуть стикатися з агресивним контентом, ризикованими моделями поведінки, деструктивними групами або закликами до порушення правил. Цифрове середовище може створювати ілюзію анонімності та безкарності, що знижує рівень відповідальності за власні дії. Крім того, в онлайн-просторі підлітки нерідко прагнуть отримати схвалення, популярність або визнання, що може спонукати їх до демонстративних, провокативних чи соціально небезпечних вчинків. Р.О. Безпалов у своєму дисертаційному дослідженні доходить до висновку про те, що хоча соціальні мережі виконують важливі соціальні та освітні функції, надмірне або некритичне користування ними може становити значний ризик для психологічного й емоційного стану молоді [19, с. 50].

Підвищений ризик формування протиправної поведінки у підлітковому віці також пояснюється суперечністю між потребою у свободі та недостатньою готовністю до відповідальності. Вчені зазначають, що «особиста автономія підлітків – один із найважливіших чинників, які докорінно впливають на методи побудови й зміст життєвих планів у підлітковому віці» [20, с. 51]. Підліток прагне, щоб його сприймали як дорослого, однак часто ще не володіє достатньою здатністю прогнозувати віддалені наслідки власних дій. Він може оцінювати ситуацію переважно з позиції миттєвої вигоди, емоційного задоволення або групового схвалення. Унаслідок цього протиправний вчинок може сприйматися ним як спосіб швидкого вирішення проблеми, отримання бажаного результату або зняття внутрішньої напруги. Така особливість підліткового мислення зумовлює необхідність психологічної роботи, спрямованої на розвиток відповідальності, критичного мислення, здатності до прогнозування та морального вибору.

Водночас важливо підкреслити, що підлітковий вік сам по собі не зумовлює протиправну поведінку. Його ризиковість проявляється лише за певних умов: дефіциту позитивного виховного впливу, несприятливого сімейного середовища, негативного групового тиску, педагогічної занедбаності, емоційної нестабільності, низького рівня правосвідомості та недостатньої сформованості самоконтролю. Тому юридико-психологічний аналіз має уникати спрощеного підходу, за якого будь-яка протиправна поведінка неповнолітнього пояснюється лише віком. Насправді підліткова протиправна поведінка є результатом взаємодії вікових, особистісних, соціальних і ситуаційних чинників.

Отже, підлітковий вік є періодом підвищеного ризику формування протиправної поведінки через незавершеність процесів особистісного, морального, емоційного та правового становлення. Його біопсихосоціальна природа зумовлює взаємодію низки чинників ризику протиправної поведінки: кризу ідентичності, реакцію емансипації, схильність до групування з асоціальними однолітками, акцентуації характеру, незрілість когнітивних і регуляторних функцій, дисфункцію сімейного виховання та деструктивний вплив соціального середовища. Розуміння цих вікових особливостей є необхідною умовою для правильного юридико-психологічного аналізу мотивів протиправних дій підлітків та розробки ефективних превентивних заходів.

1.3. Мотивація поведінки особистості: сутність та структура

Проблема мотивації поведінки особистості займає центральне місце у психологічній науці та юридичній психології зокрема. Розуміння того, що спонукає людину до певних вчинків, є ключем до пояснення як правомірної, так і протиправної поведінки. Без аналізу мотиваційної сфери особистості неможливе ні повноцінне психологічне дослідження, ні справедлива правова оцінка скоєного.

У найбільш загальному розумінні мотивація – це спрямованість активності особи, що характеризується співвідношенням динамічного та змістовного аспектів діяльності і поведінки. О.І. Пенькова зазначає, що істотною ознакою мотивації є її дієвий характер, органічне проникнення у різні вияви активності та діяльності, поведінки. Така активність формується на основі єдності свідомості та реальної поведінки, детермінує діяльність людини, конструктивно впливає на досягнення важливих та актуальних цілей для соціального життя особи [21, с. 285].

Поняття «мотив» (від лат. moveo – штовхаю, рухаю) в енциклопедично-довідковій літературі визначається як спонукання людини до дій і вчинків, пов'язане з намаганням задовольнити певні потреби [22]. Мотив є тією психічною силою, яка надає поведінці спрямованості та змістовності. Мотивація характеризується визначенням не лише первісних спонукальних моментів людської активності, але й чинниками, що спрямовують, регулюють та підтримують розвиток діяльності людини.

З.Р. Кісіль, Д.В. Швець наголошують на тому, що на відміну від мотиву мотивація є більш ширшим поняттям. Автори, наводячи позицію Р.С. Немова, зазначають, що «мотивація» у сучасній психології позначає систему чинників, що визначають поведінку (сюди входять потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення тощо), та є характеристикою процесу, який стимулює і підтримує поведінкову активність на певному рівні [23, с. 19].

Психологічна наука виробила кілька принципових підходів до розуміння природи мотивації. З позиції психоаналітичної традиції мотивація людини визначається глибинними несвідомими потягами, які лише у трансформованому вигляді виходять на рівень свідомої поведінки [24, с. 37]. Біхевіористські теорії розглядають мотивацію через призму стимулу та реакції, підкреслюючи роль зовнішніх підкріплень [25, с. 161]. Гуманістичні теорії, насамперед концепція А. Маслоу, розуміють мотивацію як ієрархічну структуру потреб від базових вітальних до потреби в самоактуалізації [26, с.

11]. Когнітивні теорії наголошують на ролі пізнавальних процесів, очікувань та суб'єктивної оцінки ситуації у формуванні мотивів [27, с. 277].

Структура мотиваційної сфери особистості є складним, ієрархічно організованим утворенням. Вона включає: потреби (первинний рівень – біологічні та соціальні дефіцити), мотиви (усвідомлені спонуки до дії), цілі (образи бажаного результату), цінності (стійкі переконання про бажане), а також установки та особистісні смисли. Система цінностей особистості детермінує поведінку людини протягом усього її життя, тобто є складником потребово-мотиваційної сфери особистості [28, с. 685]. Поведінка людини за традиційною формулою «мотив – ціль – спосіб – результат» насправді на практиці є значно глибшою і складнішою, адже мотив не можна розуміти як ізольований, одномоментний психічний акт, а мотивація поведінки – це системоутворювальний чинник механізму поведінки людини загалом [8, с. 84].

Потреба є першоосновою мотивації. К.Ю. Мураненко, аналізуючи доробки зарубіжних вчених пише: «Делінквентна поведінка підлітків детермінується або прагненням задовольнити наявні потреби, або реакцією на фрустрацію значущих потреб. Д. Робінсон визначає основним мотивом девіантної поведінки підлітків протест відносно духовних цінностей батьків і суспільства в цілому. В. Франкл, своєю чергою, вказує на фрустрацію екзистенціальних потреб (втрату смислу життя) як ключовий механізм формування девіантної мотивації. Делінквентна поведінка може бути також викликана хронічною фрустрацією наступних базових потреб: вітальних, емоційного схвалення, прихильності до інших людей, самоствердження, значення життя» [17, с. 207].

Мотив, на відміну від потреби, є більш конкретизованим внутрішнім спонуканням, яке спрямовує поведінку на певний об'єкт або результат. У юридико-психологічному аналізі мотив має принципове значення, оскільки дозволяє зрозуміти суб'єктивний зміст протиправного вчинку для самої особи. Один і той самий зовнішній прояв поведінки може бути зумовлений різними мотивами. Наприклад, агресивна дія підлітка може бути викликана

прагненням самозахисту, бажанням помсти, потребою у визнанні, наслідуванням групи, протестом проти дорослих або прагненням приховати власну невпевненість. Саме тому аналіз мотиву дає змогу глибше зрозуміти не лише сам факт правопорушення, а й психологічну логіку його вчинення.

У психологічній науці існує значна кількість визначень мотиву, що відображає складність і багатогранність цього феномену. У Сучасному тлумачному психологічному словнику за редакцією В.Б. Шапаря мотив тлумачиться із трьох аспектів: 1. Спонування до діяльності, пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість (мотивація). 2. Предмет, матеріальний або ідеальний, що спонукає і визначає вибір спрямованості діяльності, заради якого вона і здійснюється. 3. Усвідомлювана причина, що лежить в основі вибору дій та вчинків особистості [29 с. 264]. У психологічному словнику за редакцією Н.А. Панібратченка мотив – це спонукальна причина дій та вчинків людини, зумовлених об'єктивними потребами [30, с. 139].

Ф.М. Подшивайлов у своєму дисертаційному дослідженні наголошує, що «родовим поняттям для мотиву виступає саме потреба як конкретизована нужда. Діяльність людини – свідомий процес, відповідно для її здійснення необхідне усвідомлення потреби. Будь-яка потреба не може спричинити діяльність, тобто стати її мотивом; лише усвідомлена потреба може спричинити діяльність. Відповідно, мотив – це усвідомлена потреба. Таке міркування пояснюється тим, що, як зазначалось вище, саме у потребах міститься джерело психічної активності; потреби володіють і спонукальною силою; будь-яка ціль являє собою задоволення певної потреби» [31, с. 20]. Це положення має принципове значення для розуміння мотивів протиправної поведінки: протиправні дії підлітка здійснюються не просто тому, що існує певна потреба, а тому що ця потреба отримала конкретне незаконне опредметнення (наприклад, потреба у визнанні реалізується через демонстративні правопорушення).

Ціннісно-смилова сфера особистості перебуває у безпосередньому зв'язку з її мотиваційною сферою. Зокрема, Г.К. Радчук підкреслює, що цінності та смисли тісно пов'язані з мотиваційними утвореннями особистості [32, с. 144]. Подібну позицію висловлює Н.О. Антонова, яка зазначає, що становлення й розвиток мотивів професійної діяльності неможливо розглядати відокремлено від формування системи смисложиттєвих орієнтацій [33, с. 24-27]. На значущості ціннісних орієнтацій для мотиваційної сфери наголошує також І.М. Галян. На його думку, ціннісні орієнтації є одним із важливих компонентів свідомості та самосвідомості людини, відображають її усвідомлене ставлення до навколишньої дійсності, визначають мотивацію поведінки й впливають на характер діяльності. Учений підкреслює, що суспільна система цінностей формується у процесі задоволення потреб, а самі цінності виступають способом оцінки людиною явищ дійсності та власних чи чужих учинків у контексті реалізації потреб та інтересів [34, с. 273]. Зв'язок між ціннісними орієнтаціями та мотиваційною сферою має взаємозумовлений характер. З одного боку, ціннісні орієнтації формуються на основі вже наявних потреб особистості, а з іншого – засвоєння певних цінностей соціального середовища може сприяти виникненню нових потреб і зміні спрямованості поведінки [32, с. 144]. Вагому роль цінностей у структурі мотиваційної сфери підкреслює й Н.І. Чабанюк, яка розглядає їх як провідні детермінанти розвитку мотивації особистості [35, с. 383].

Особливо важливим для юридико-психологічного аналізу є розуміння механізму формування мотиву. Зовнішні умови життєдіяльності людини знаходять відображення у її внутрішній психологічній сфері, у зв'язку з чим девіантна поведінка постає як прояв взаємодії об'єктивних соціальних впливів і суб'єктивних особистісних детермінант. На формування мотивації протиправної поведінки суттєво впливають деформовані потреби і цінності, що спонукають особистість або соціальну групу до дій, що суперечать нормативно-правовим та моральним стандартам.

Важливе значення у формуванні мотивів поведінки підлітків мають психологічні захисні механізми. Місце певного мотиву в загальній ієрархії мотиваційної сфери особистості значною мірою визначається усталеними моделями реагування, які були сформовані ще в дитячому віці. У підлітковий період ці приховані способи психологічного захисту набувають більш вираженого характеру та трансформуються у відносно стійке особистісне утворення – індивідуальну систему захисних механізмів. Водночас особливості функціонування таких механізмів тісно пов'язані з домінуючими емоційними станами підлітка, рівнем його внутрішньої напруги та характерологічними рисами [17, с. 207].

Важливо зазначити, що мотивація не є сталою й незмінною характеристикою особистості. Вона може трансформуватися під впливом виховання, психологічної допомоги, позитивного соціального досвіду, зміни оточення, включення підлітка у конструктивну діяльність. Тому в роботі з підлітками, схильними до протиправної поведінки, необхідно не лише виявляти деструктивні мотиви, а й створювати умови для формування позитивних мотивів: навчальної та професійної самореалізації, соціального визнання, відповідального лідерства, самоповаги, емпатії, правової культури та здатності до відповідального вибору.

Таким чином, мотивація поведінки особистості є складним, багаторівневим психологічним феноменом, що визначає спрямованість, інтенсивність і характер будь-якої діяльності. Її структура охоплює потреби, мотиви, цінності (ціннісні орієнтації), установки, особистісні смисли. У підлітковому віці мотиваційна сфера характеризується нестійкістю, емоційною насиченістю, залежністю від групового впливу, потребою у самоствердженні та недостатньою сформованістю самоконтролю. Саме тому аналіз мотивації є необхідною умовою розуміння протиправної поведінки підлітків, оскільки дозволяє виявити не лише зовнішні прояви правопорушення, а й внутрішні психологічні чинники, що спонукають неповнолітнього до вибору неправомірної моделі поведінки.

1.4. Мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків та їх класифікація

Протиправна поведінка підлітків має складну мотиваційну природу, оскільки її виникнення рідко зумовлюється лише одним окремим мотивом. У більшості випадків неправомірний вчинок неповнолітнього є результатом взаємодії внутрішніх потреб, емоційних станів, особистісних особливостей, ціннісних орієнтацій, рівня правосвідомості та впливу соціального середовища. Саме тому юридико-психологічний аналіз протиправної поведінки підлітків потребує не лише встановлення факту порушення правової норми, а й з'ясування тих внутрішніх і зовнішніх спонукань, які визначили вибір підлітком неправомірної моделі поведінки.

Мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків доцільно розглядати як сукупність потреб, мотивів, інтересів, установок, емоційних переживань, ціннісних орієнтацій та соціально зумовлених впливів, які спонукають неповнолітнього до дій, що суперечать правовим нормам. Їх специфіка полягає в тому, що вони формуються в умовах вікової незрілості, підвищеної емоційності, нестійкості самоконтролю, активного пошуку ідентичності та залежності від оцінки значущого оточення. Як зазначає М.О. Пасека, для неповнолітніх характерними є прагнення до самоствердження, відчуття дорослості, бажання здобути авторитет серед однолітків, що за певних умов може набувати протиправного спрямування [5, с. 493].

У контексті юридичної психології особливого значення набуває розуміння того, що мотиви протиправної поведінки не виникають ізольовано. Досліджуючи психологічний аналіз мотивації протиправної поведінки підлітків Н.В. Дубінчак та А.В. Шулдик, наголошують на тому, що «мотиваційна сфера особистості – це динамічне утворення, що найбільш чутливе до будь-яких змін у суспільстві, (соціальних, економічних,

політичних, тощо)» [36, с. 244]. Саме тому, доречно стверджувати про те мотиваційні чинники протиправної поведінки формуються під впливом особистісного досвіду підлітка, умов сімейного виховання, характеру взаємодії з однолітками, рівня морального розвитку, соціального статусу, емоційного благополуччя та ставлення до правових норм.

Одним із найбільш поширених мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків є потреба у самоствердженні або, як зазначає Н.А. Зобенько «бажання проявити «геройство», заслужити авторитет у групі, отримати насолоду від відчуття ризику» [37, с. 63]. У підлітковому віці особа прагне довести власну значущість, незалежність, силу, сміливість, здатність діяти без контролю дорослих. За сприятливих умов ця потреба реалізується через навчання, спорт, творчість, громадську активність, позитивне лідерство. Проте за відсутності соціально схвалюваних способів самореалізації підліток може обирати ризиковані або протиправні форми самоствердження. У таких випадках порушення правил набуває для нього символічного змісту: воно демонструє незалежність, «дорослість», сміливість або приналежність до певної групи.

Важливим мотиваційним чинником є вплив групи однолітків. Для підлітка визнання ровесників часто має особливу цінність, а думка групи може бути значущішою, ніж вимоги батьків, педагогів чи представників закону. Саме тому неповнолітній може вчиняти протиправні дії не через стійку кримінальну спрямованість, а через бажання бути прийнятим, не виглядати слабким, уникнути висміювання або довести свою лояльність до компанії. Цілком підтримуємо позицію Н.В. Гуртовенко, яка наголошує, що «Найбільшою мотивують силою девіантної поведінки володіють неформальні групи однолітків з асоціальними тенденціями: вплив групи особливо значущий, якщо суб'єкт цінує приналежність до неї і спосіб життя групи не суперечить внутрішнім позиціям особистості. Інакше кажучи, асоціальна група лише в тому разі «знаходить» суб'єкта, якщо сам суб'єкт «шукає» таку групу; для підлітків, які легко піддаються впливу асоціальної

групи, характерні такі психологічні особливості: постійна орієнтація на думку оточуючих, висока комунікабельність і сприйнятливність, непевність у собі» [38, с. 37]. Саме тому груповий вплив може істотно змінювати мотивацію підлітка, знижуючи його критичність і послаблюючи відчуття особистої відповідальності.

До важливих мотиваційних чинників належить також протестна мотивація. Вчені зазначають, що «аналізуючи поведінкові прояви, обумовлені зазначеними психологічними причинами, психологи виділяють щонайменше 10 із них, які можуть впливати на виникнення непорозумінь та конфліктів, невірно трактуватися дорослими та зрештою – призводити до деструктивної поведінки підлітка» і серед них виділяють: прояви реакції активного протесту, які виникають у кризових для підлітка ситуаціях і виявляються у вигляді агресивної поведінки, грубості, неслухняності; мають чітку спрямованість проти певних осіб, які цю ситуацію створили, – так підлітки «повідомляють» про те, що вони незадоволені тим, як їх виховують, і що мають на все власні погляди; прояви реакції пасивного протесту обумовлені прагненням позбутися складної для підлітка ситуації, що завжди супроводжуються почуттям образи, втратою колишнього емоційного контакту і проявляються втечами з дому, бродяжництвом, відмовами від їжі та спілкування з найближчим оточенням [39, с. 12].

Окреме місце серед мотиваційних чинників займають агресивні спонукання. Агресивна поведінка підлітків може бути зумовлена накопиченою образою, фрустрацією, відчуттям несправедливості, бажанням помститися, захистити себе або продемонструвати силу. У підлітковому віці агресія часто виконує функцію емоційної розрядки або компенсації внутрішньої непевненості. Якщо підліток не володіє достатніми навичками саморегуляції та конструктивного вирішення конфліктів, агресивні імпульси можуть реалізовуватися у формах, що порушують права інших осіб і набувають протиправного характеру. У дослідженнях агресивної поведінки підлітків наголошується, що до особистісних факторів, які зумовлюють

підвищення рівня агресивності відносять: підвищену ворожість та подразливість, підвищену емоційну реактивність, негативну афективність, підвищений рівень тривожності та депресії, підвищений рівень тривожності та депресії, перевищену самооцінку, підвищений рівень тривожності та депресії, низький рівень розвитку інтелекту, антисоціальну спрямованість особистості, заздрісність, схильність приписувати оточуючим агресивні наміри тощо [40, с. 296].

Корисливі або матеріальні мотиви також можуть бути підґрунтям протиправної поведінки підлітків. Вони пов'язані з бажанням отримати гроші, речі, гаджети, одяг, доступ до розваг або інших матеріальних благ. Проте у підлітковому віці матеріальний мотив часто не є суто економічним. Він може поєднуватися зі статусними й груповими мотивами: бажанням виглядати успішним, не поступатися одноліткам, мати «престижні» речі, підвищити власний авторитет. Тому майнові правопорушення підлітків не завжди можна пояснити лише прагненням до матеріальної вигоди; нерідко вони мають глибше соціально-психологічне підґрунтя.

Важливу роль у мотивації протиправної поведінки відіграють ціннісні деформації. Якщо у системі цінностей підлітка домінують сила, швидка вигода, групова лояльність, демонстративність, зневага до слабших або байдужість до прав інших осіб, це може сприяти формуванню асоціальних мотивів. Натомість сформовані цінності відповідальності, емпатії, поваги до права, саморозвитку та соціальної корисності знижують ризик протиправних проявів. У цьому контексті важливо враховувати, що цінності та смисли безпосередньо пов'язані з мотиваційною сферою особистості, а ціннісні орієнтації можуть визначати спрямованість поведінки, впливати на вибір цілей і способів їх досягнення [32, с. 144; 34, с. 273].

Сімейне неблагополуччя та емоційна занедбаність також можуть набувати мотиваційного значення. А.А. Вінс та О.С. Тороп у своєму дослідженні доходять висновку про те, що «на формування девіантної поведінки підлітків значно впливає схильність їх батьків до різних видів

девіацій (особливо до агресії і насильства, адиктивної поведінки, подолання норм і правил). Суттєво впливають на підлітків акцентуйовані риси характеру і темпераменту їх батьків (особливо негативним є вплив збудливого, емотивного, застрягаючого типів акцентуації, дратівливість, неготовність до змін і труднощі адаптації до мінливих умов оточення, нездатність підлаштовуватися до співрозмовника, адекватно поводитися в емоційно насичених ситуаціях). Негативно на підлітків впливає й неправильний стиль виховання у сім'ї, зокрема внаслідок надмірних санкцій і заборон, які поєднуються із ігноруванням потреб підлітків. У дітей виникає схильність до подолання норм і правил, до агресії і насильства. А при мінімальності санкцій і заборон, потуранні ідеям та бажанням дитини, недостатності обмежень в її житті у підлітків виникає схильність до адиктивної поведінки, вони пробують палити, вживати алкоголь, стають залежними від віртуального спілкування у соціальних мережах, занурюються в онлайн-ігри тощо. Відповідно до цього для виховання підлітків шкідливий як надмірний контроль і жорстокість, значна кількість заборон і санкцій, так і потурання, недостатність обмежень у їх житті» [41, с. 71]. Отже, сімейне середовище може як стримувати протиправні прояви, так і посилювати їх через дефіцит позитивного виховного впливу.

Окрему увагу слід приділити компенсаторним мотивам. Вони виникають тоді, коли підліток намагається подолати або приховати внутрішнє почуття невпевненості, меншовартості, соціальної непомітності, емоційної незахищеності. Протиправна поведінка у таких випадках може виступати способом довести власну значущість, привернути увагу, отримати визнання або створити образ «сильного» і «незалежного». Саме тому зовнішньо зухвала, агресивна або демонстративна поведінка підлітка не завжди свідчить про впевненість; інколи вона є проявом внутрішньої напруги, страху відторгнення або незадоволеної потреби у прийнятті.

На формування мотиваційної сфери підлітка впливає і цифрове середовище. Соціальні мережі, онлайн-групи, відеоплатформи, ігрові

спільноти можуть поширювати моделі поведінки, у яких порушення правил, агресія, ризик або демонстративна зневага до норм подаються як ознаки сили, популярності чи успіху. У таких умовах підліток може наслідувати деструктивні зразки, прагнучи отримати схвалення, перегляди, статус або визнання у віртуальному середовищі.

У психологічній та юридичній науці не існує єдиної загальноприйнятої класифікації мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків. Більшість дослідників, однак, сходяться на тому, що ці чинники є поліетіологічними – тобто жоден окремо взятий чинник не є визначальним; натомість протиправна поведінка виникає на перетині декількох груп детермінант. В.Р. Павелків та О.О. Малахова виокремлюють чотири ключові групи чинників: зовнішні умови фізичного середовища; зовнішні соціальні умови; внутрішні спадково-біологічні і конституційні передумови; внутрішньоособистісні причини і механізми девіантної поведінки [42, с. 157]. Л.А. Гачак-Величко доповнює цей перелік педагогічними та індивідуально-психологічними складовими [43, с. 43].

У рамках юридико-психологічного аналізу найбільш операціональною для нашого дослідження є класифікація Я.В. Новака, Н.В. Добреньки та Т.І. Пономаренко, які виокремлюють шість взаємопов'язаних груп чинників девіантної поведінки неповнолітніх:

1) Біологічні чинники – пов'язані з фізіологічними, анатомічними або психічними особливостями організму, що ускладнюють соціальну адаптацію. Виникають через спадковість, генетичні особливості (стать, вік, фізична конституція); можуть бути пов'язані з типом нервової системи, психічними відхиленнями, акцентуаціями характеру, психопатією. Такі чинники зумовлюють емоційну нестабільність, імпульсивність, агресію або труднощі у встановленні соціальних контактів.

2) Соціальні чинники – вплив суспільного середовища, соціально-економічних і політичних умов: кризи в державі, соціальна нерівність, безробіття, вплив мас-медіа, субкультур, расова чи етнічна дискримінація,

негативне середовище (злочинні угруповання, девіантні групи однолітків). Несприятливе соціальне оточення формує у неповнолітнього відчуття несправедливості та соціальної непотрібності, що може провокувати асоціальні дії.

3) Педагогічні чинники – недоліки сімейного чи шкільного виховання: байдужість педагогів або батьків, неправильні стилі виховання (гіперопіка, авторитарність, вседозволеність), недостатня увага до індивідуальних і вікових особливостей дитини. Педагогічна занедбаність призводить до несформованості моральних орієнтирів і соціальної дезадаптації.

4) Соціально-психологічні чинники – проблеми у взаємодії з найближчим соціальним оточенням через несприятливий психологічний клімат у сім'ї, конфлікти між батьками, насильство, алкоголізм, розлучення або смерть батьків, низький соціальний статус сім'ї. Оскільки сім'я формує базову модель поведінки, її руйнування або дисфункція спричиняє девіантні реакції.

5) Індивідуально-психологічні чинники – внутрішньоособистісні механізми, що ускладнюють соціалізацію: деформація ціннісно-мотиваційної сфери (безвідповідальність, низький рівень совісті), когнітивні відхилення (ригідність мислення, неадекватні настанови), емоційні проблеми (тривога, депресія), неадекватна самооцінка, слабкий самоконтроль. Підлітки з низькою самооцінкою часто прагнуть компенсувати її через девіантні дії, щоб здобути визнання або відчуття сили.

6) Правові чинники – недосконалість чинної правової системи, низький рівень правосвідомості молоді, незнання законів, правова безграмотність, відсутність у підлітків чіткого уявлення про межі дозволеного та забороненого, переконання у безкарності власних дій. Ці чинники мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер [44, с. 85-86].

Розглядаючи безпосередньо мотиваційний вимір протиправної поведінки підлітків, слід виокремити внутрішні (суб'єктивні) чинники, які функціонують як спонуки до дії. Аналіз наукових джерел дає підстави

виділити кілька груп мотиваційних чинників, що є найбільш поширеними у підлітковому правопорушенні.

Першу та найпоширенішу групу складають мотиви самоствердження та статусного самовизначення. У підлітковому віці одним з провідних психологічних новоутворень є потреба в утвердженні власної ідентичності, визнанні з боку однолітків, досягненні «дорослого» статусу. Для частини підлітків реалізація цієї потреби відбувається через асоціальну поведінку: участь у бійках, крадіжках, хуліганстві сприймається ними як демонстрація сміливості, незалежності та маскулінності. Статистика центрів соціальних служб для молоді засвідчує, що 67 % неповнолітніх правопорушників не усвідомлювали наслідків своїх вчинків, що свідчить про домінування імпульсивної, ситуативної мотивації самоствердження над раціональним осмисленням [7, с. 206].

Другу групу становлять групово-конформні мотиви. Для підлітка надзвичайно важливою є приналежність до референтної групи, думка якої виступає ключовим регулятором самооцінки. Дослідження засвідчують, що 50 % підлітків-правопорушників називали вплив друзів та негативної компанії серед причин скоєних правопорушень [7, с. 206]. Якщо підліток потрапляє до асоціальної групи, він схильний засвоювати її цінності та поведінкові стандарти, навіть якщо вони суперечать правовим нормам. Механізм конформізму тут діє сильніше, ніж індивідуальна правосвідомість.

Третю групу складають гедоністичні та адиктивні мотиви. Прагнення до отримання задоволення, нових відчуттів, «гострих» переживань є типовою рисою підліткової психіки. У патологічному варіанті цей мотив реалізується через вживання алкоголю (28 % неповнолітніх правопорушників), наркотичних речовин та інші форми ризикованої поведінки [7, с. 206]. А.Є. Лічко акцентує увагу на тому, що в підлітковому віці недиференційовані потяги у поєднанні з реакцією емансипації та прагненням до визнання у референтній групі створюють особливо сприятливий ґрунт для алкоголізації та адиктивної поведінки. Вживання психоактивних речовин, своєю чергою,

знижує вольовий контроль і підвищує ймовірність імпульсивних протиправних дій.

Четверту групу утворюють корисливі мотиви. Незважаючи на те, що підліткова злочинність є здебільшого ситуативною, корислива мотивація займає в ній суттєве місце. Дослідження Я.В. Новака, Н.В. Добреньки та Т.І. Пономаренко засвідчують, що найчастіше неповнолітні скоюють крадіжки, грабежі та хуліганські дії [44, с. 85]. Важке матеріальне становище сім'ї називали причиною правопорушення 18,5 % неповнолітніх [7, с. 206]. Водночас корислива мотивація підлітків рідко є суто раціональною – вона переплітається з мотивами самоствердження (посісти місце в групі, довести свою «крутість») та гедонізму (отримати бажаний предмет).

П'яту групу складають мотиви протесту та помсти. Підліток, який переживає відчуття несправедливості, образи, знехтуваності з боку батьків, педагогів або однолітків, може реалізовувати ці переживання через протестну поведінку. Д. Робінсон визначає основним мотивом девіантної поведінки підлітків протест відносно духовних цінностей батьків і суспільства в цілому [7, с. 206]. У рамках типології І.Л. Пономаренко «важкий» тип підлітка характеризується стійкою негативістською стратегією оцінки всього, що відбувається, а «винний» – здійснює асоціальні дії, провокуючи покарання і тим самим підтверджуючи свою деструктивну модель світу [45, с. 15].

Шосту групу становлять мотиви, пов'язані з фрустрацією базових потреб. В. Франкл вказує на фрустрацію екзистенціальних потреб (втрату смислу життя) як механізм формування девіантної мотивації. Делінквентна поведінка може бути також викликана хронічною фрустрацією вітальних потреб, потреби в емоційному схваленні, прихильності до інших людей, самоствердженні та відчутті значимості існування [7, с. 206]. У підлітків із дисфункційних сімей ця фрустрація є особливо глибокою, оскільки базова потреба у безпеці, любові та визнанні залишається незадоволеною в первинному мікросередовищі – родині.

Окремо слід виокремити ситуативні та правові мотиваційні чинники. Дослідники підкреслюють, що незнання законів України є однією з причин скоєння правопорушень серед 5 % неповнолітніх. Однак реальний вплив правової необізнаності є значно більшим: переконання у безкарності, низький рівень правосвідомості та відсутність розуміння причинно-наслідкових зв'язків між правопорушенням і покаранням є поширеним мотиваційним підґрунтям для ситуативних злочинів. Криміногенна ситуація здатна виконувати роль приводу до здійснення злочину, формуючи відповідний мотив.

Систематизуючи наведені підходи, можна запропонувати авторську класифікацію мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків за трьома рівнями детермінації.

На мікрорівні (внутрішньоособистісному) діють: деформація ціннісно-мотиваційної сфери, акцентуації характеру, низький рівень самоконтролю, неадекватна самооцінка та фрустровані базові потреби.

На мезорівні (найближчого соціального оточення): дисфункція сімейного виховання, негативний вплив референтної групи, шкільна дезадаптація та конформний тиск асоціального середовища.

На макрорівні (суспільному): соціально-економічна нестабільність, правова безграмотність, деструктивний вплив мас-медіа, воєнні реалії та соціальна депривація.

Взаємодія цих рівнів і породжує той конкретний мотив, який безпосередньо спонукає підлітка до протиправного вчинку.

Таким чином, мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків є складною, поліетіологічною системою, що охоплює біологічні, психологічні, соціальні та правові детермінанти. Найбільш значущими серед них є: мотиви самоствердження, групо-конформні, гедоністичні, корисливі, протестні мотиви та мотиви, спричинені фрустрацією базових потреб. Жоден з цих мотивів не є ізольованим – вони взаємодіють між собою та з індивідуально-психологічними особливостями підлітка, утворюючи складний мотиваційний

механізм протиправної поведінки. Розуміння цього механізму є необхідним підґрунтям для планування емпіричного дослідження та розробки ефективних профілактичних рекомендацій.

Висновки до розділу 1

У першому розділі здійснено теоретико-психологічний аналіз проблеми мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків у юридико-психологічному вимірі. За результатами дослідження наукових джерел сформульовано такі висновки.

1. Протиправна поведінка підлітків є складним багаторівневим явищем, яке перебуває на перетині правових, психологічних, педагогічних та соціальних вимірів. Юридико-психологічний аналіз відрізняється від суто юридичного підходу тим, що зосереджується не лише на факті порушення правової норми, а й на внутрішніх передумовах такої поведінки: мотивах, потребах, ціннісних орієнтаціях, емоційних станах, рівні правосвідомості та соціальному досвіді підлітка. Протиправна поведінка є родовим поняттям щодо делінквентної та кримінальної поведінки, і у підлітковому середовищі найчастіше проявляється через непокору, агресивні дії, участь у групах з асоціальною спрямованістю, дрібні крадіжки та інші форми порушень. Важливим є розуміння того, що підліток, який вчинив правопорушення, не може розглядатися виключно як носій негативної поведінки, – він є особистістю, що перебуває в процесі розвитку і потребує психологічної допомоги та корекційного впливу.

2. Підлітковий вік є біопсихосоціальним феноменом підвищеного ризику формування протиправної поведінки, однак сам по собі не зумовлює її виникнення. Ризик проявляється лише за певних умов: кризи ідентичності, реакції емансипації, схильності до групування з асоціальними однолітками, акцентуацій характеру, незрілості когнітивних та регуляторних функцій, педагогічної занедбаності, дисфункційного сімейного виховання та деструктивного впливу соціального середовища, зокрема цифрового.

Особливу роль відіграють підвищена афективність, емоційна нестійкість і недостатній рівень самоконтролю, які зумовлюють розрив між знанням норм і реальною поведінкою. Суперечність між прагненням підлітка до свободи та недостатньою готовністю до відповідальності формує схильність до ситуативних, імпульсивних протиправних вчинків. Розуміння вікових особливостей є необхідною умовою правильного юридико-психологічного аналізу протиправних дій неповнолітніх.

3. Мотивація поведінки є складним, ієрархічно організованим психологічним феноменом, що охоплює потреби, мотиви, цілі, цінності, установки та особистісні смисли. Мотив як усвідомлена потреба є центральним елементом як психологічного, так і правового аналізу поведінки: він пояснює суб'єктивний зміст вчинку для самої особи та відіграє важливу роль при кваліфікації злочину і визначенні заходів впливу. Мотиваційна сфера підлітка характеризується нестійкістю, емоційною насиченістю, залежністю від групового впливу та недостатньою сформованістю самоконтролю. Ціннісно-смилова сфера безпосередньо пов'язана з мотиваційною: деформовані цінності та смисли спрямовують потреби у протиправне русло, тоді як сформовані цінності відповідальності, емпатії та поваги до права знижують ризик правопорушень. Мотивація не є незмінною характеристикою особистості і може трансформуватися під впливом виховання та психологічної допомоги.

4. Мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків є складною поліетіологічною системою, що не зводиться до якогось одного визначального чинника. Аналіз наукових підходів дозволив виокремити шість найбільш поширених груп мотивів протиправних дій підлітків: мотиви самоствердження та статусного самовизначення, групо-конформні мотиви, гедоністичні та адиктивні мотиви, корисливі мотиви, мотиви протесту та помсти, а також мотиви, пов'язані з фрустрацією базових потреб. Вагоме місце займають також компенсаторні мотиви та ситуативні чинники, зумовлені низьким рівнем правосвідомості й переконанням у безкарності. Зазначені

мотиви взаємодіють між собою та з індивідуально-психологічними особливостями підлітка. Систематизація цих чинників за трьома рівнями детермінації – мікрорівнем (внутрішньоособистісним), мезорівнем (найближчого соціального оточення) та макрорівнем (суспільним) – дозволяє здійснити комплексний юридико-психологічний аналіз протиправної поведінки неповнолітніх і визначити точки прикладання профілактичних та корекційних зусиль.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація, методи та процедура емпіричного дослідження

Теоретичний аналіз проблеми мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків, здійснений у першому розділі кваліфікаційної роботи, засвідчив необхідність емпіричного вивчення цієї проблематики в умовах реального освітнього середовища. Оскільки саме заклад загальної середньої освіти є одним із провідних соціальних інститутів, у межах якого відбувається становлення особистості підлітка, формування його ціннісних орієнтацій, правосвідомості, соціальних навичок і моделей поведінки, емпіричне дослідження було організовано на базі школи серед учнів старшого підліткового віку.

Метою емпіричного дослідження було виявлення та аналіз мотиваційних чинників, що можуть зумовлювати схильність підлітків до протиправної поведінки.

Відповідно до мети було визначено такі завдання емпіричного дослідження:

- організувати та провести психодіагностичне обстеження учнів 10–11 класів ліцею «Мрія» з метою виявлення особливостей їхньої мотиваційної сфери;
- визначити рівень вираженості окремих поведінкових ризиків, пов'язаних зі схильністю до порушення соціальних і правових норм;
- дослідити особливості прояву основних мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків: самоствердження, групового впливу, протестної мотивації, агресивно-фрустраційних спонукань, матеріальної зацікавленості, гедоністичних мотивів та низького рівня правосвідомості;

– здійснити кількісний та якісний аналіз отриманих результатів із застосуванням кореляційного аналізу та гендерного порівняння;

– узагальнити результати емпіричного дослідження та визначити провідні мотиваційні чинники, які можуть підвищувати ризик формування протиправної поведінки в підлітковому віці.

Об’єктом емпіричного дослідження виступила мотиваційна сфера підлітків старшого шкільного віку.

Предметом емпіричного дослідження стали мотиваційні чинники протиправної поведінки підлітків.

У дослідженні взяли участь учні 10–11 класів ліцею «Мрія». Загальна кількість респондентів становила 181 особу. До вибірки увійшли учні восьми класів, що дозволило охопити достатньо широку групу старшокласників і забезпечити репрезентативність отриманих результатів у межах конкретного освітнього середовища. Вік респондентів відповідав старшому підлітковому та ранньому юнацькому віку. Саме цей віковий період є особливо значущим для дослідження мотиваційних чинників поведінки, оскільки в цей час відбувається активне формування особистісної ідентичності, ціннісних орієнтацій, правосвідомості та здатності до самоконтролю.

Загальну соціально-демографічну характеристику вибірки подано у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Загальна характеристика вибірки емпіричного дослідження

Показник	Кількість осіб	Відсоток
Загальна кількість респондентів	181	100 %
Учні 10-х класів	92	50,8 %
Учні 11-х класів	89	49,2 %
Хлопці	89	49,2 %
Дівчата	92	50,8 %

Емпіричне дослідження проводилося з дотриманням етичних вимог психологічного дослідження. Участь респондентів була добровільною, результати оброблялися в узагальненому вигляді, без зазначення

персональних даних учнів. Перед початком дослідження учасникам було пояснено його мету, порядок виконання завдань, а також наголошено на конфіденційності отриманої інформації. Такий підхід дозволив мінімізувати тривожність учнів, підвищити щирість відповідей і забезпечити більш достовірні результати.

Організація емпіричного дослідження передбачала чотири послідовних етапи.

На першому, підготовчому етапі, було уточнено мету, завдання та логіку дослідження, визначено вибірку респондентів, підібрано психодіагностичний інструментарій, підготовлено бланки опитувальників і таблиці для фіксації результатів. Особлива увага приділялася добору таких методик, які дозволяли б не лише виявити загальний рівень схильності до девіантної чи протиправної поведінки, а й дослідити мотиваційні, ціннісні, емоційні та соціально-психологічні передумови такої поведінки.

На другому, діагностичному етапі, було проведено безпосереднє опитування учнів 10-11 класів. Дослідження здійснювалося у груповій формі, в умовах закладу освіти, у звичному для учнів освітньому середовищі. Перед виконанням методик респондентам надавалися інструкції, пояснювалися правила заповнення бланків, наголошувалося на необхідності самостійних і щирих відповідей.

На третьому, аналітичному етапі, здійснювалася первинна обробка результатів: підрахунок балів за кожною методикою, визначення рівнів вираженості досліджуваних показників, групування результатів, обчислення кількісних і відсоткових показників. Також проводився якісний аналіз відповідей, спрямований на виявлення провідних мотиваційних тенденцій у поведінці підлітків.

На четвертому, узагальнювальному етапі, було здійснено інтерпретацію отриманих результатів, сформульовано загальні висновки щодо мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків, а також визначено напрями подальшої профілактичної та психокорекційної роботи.

У процесі дослідження використовувалися такі методи:

- теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація наукової літератури з проблеми протиправної поведінки підлітків і мотивації поведінки особистості;
- емпіричні: анкетування, тестування, психодіагностичне опитування;
- кількісні методи обробки даних: підрахунок первинних балів, визначення відсоткового співвідношення, порівняння результатів між групами;
- якісні методи аналізу: інтерпретація отриманих показників, виявлення домінуючих мотиваційних тенденцій, порівняння результатів з теоретичними положеннями першого розділу.

Таким чином, організація емпіричного дослідження була спрямована на комплексне вивчення мотиваційної сфери підлітків та виявлення тих психологічних і соціально-психологічних чинників, які можуть виступати передумовами формування протиправної поведінки.

2.2. Психодіагностичний інструментарій вивчення мотиваційної сфери підлітків, схильних до протиправної поведінки

Для досягнення мети емпіричного дослідження було використано комплекс психодіагностичних методів, спрямованих на вивчення мотиваційної сфери підлітків, особливостей їхніх поведінкових установок, ціннісних орієнтацій, рівня схильності до девіантних проявів, емоційно-вольової регуляції та ставлення до соціальних і правових норм.

Добір психодіагностичного інструментарію здійснювався з урахуванням теми кваліфікаційної роботи, віку респондентів, умов проведення дослідження у закладі освіти, а також необхідності отримати не лише кількісні, а й якісні дані щодо мотиваційних чинників поведінки підлітків. Окремою вимогою при доборі методик була відсутність авторів з країни-агресора, що відповідає чинним рекомендаціям МОН України.

До психодіагностичного комплексу було включено такі методики:

- методика визначення схильності до девіантної поведінки М. В. Горської (Додаток А);
- методика діагностики показників і форм агресії А. Басса – Е. Даркі (Додаток Б);
- методика діагностики мотивації до успіху та уникнення невдачі Т. Елерса (Додаток В);
- методика дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича (Додаток Г);
- авторська анкета «Мотиваційні чинники поведінки старшокласників» (Додаток Д).

Методика визначення схильності до девіантної поведінки М.В. Горської дає змогу виявити психологічні передумови девіантних проявів через аналіз чотирьох взаємопов'язаних показників: тривожності, фрустрації, агресії та ригідності. У межах дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків ця методика є доцільною, оскільки дозволяє оцінити не лише загальну наявність поведінкового ризику, а й ті внутрішні емоційно-регулятивні стани, які можуть виступати підґрунтям для порушення соціальних і правових норм. Методика призначена для респондентів віком від 14 років і містить 40 тверджень, які оцінюються за тривірневою шкалою.

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса – Е. Даркі використовується для виявлення різних форм агресивності та ворожості. Її застосування у межах дослідження є доцільним, оскільки агресивні мотиви є одним із поширених чинників протиправної поведінки підлітків. Агресія може виконувати функцію самозахисту, протесту, помсти, емоційної розрядки або способу самоствердження. Саме тому вивчення агресивних тенденцій дозволяє краще зрозуміти емоційно-мотиваційне підґрунтя ризикової поведінки старшокласників.

Методика А. Басса – Е. Даркі дозволяє оцінити такі показники, як фізична агресія, вербальна агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, почуття провини та інші прояви агресивно-ворожого реагування.

У контексті теми кваліфікаційної роботи особливе значення мають ті шкали, які пов'язані з імпульсивним реагуванням, негативізмом щодо вимог дорослих, підозрілістю, образою та готовністю до відкритого конфлікту. Саме ці прояви можуть посилювати ризик порушення норм поведінки, особливо у ситуаціях міжособистісного конфлікту або групового тиску.

Методика діагностики мотивації до успіху та уникнення невдачі Т. Елерса спрямована на вивчення провідної мотиваційної орієнтації особистості. Вона дозволяє визначити, що переважає у поведінці респондента: прагнення до досягнення успіху чи уникнення невдачі. Для дослідження підлітків ця методика є важливою, оскільки мотивація досягнення безпосередньо пов'язана з рівнем активності, самоповаги, відповідальності, готовності долати труднощі та обирати соціально прийнятні способи самореалізації.

Переважаання мотивації до успіху свідчить про орієнтацію підлітка на досягнення позитивного результату, саморозвиток, активність, конструктивне подолання перешкод. Натомість домінування мотивації уникнення невдачі може свідчити про тривожність, страх помилки, невпевненість, пасивність або схильність уникати відповідальності. У певних випадках саме уникнення невдачі, страх бути приниженим або відкинутим може підштовхувати підлітка до конформної поведінки, підпорядкування груповому тиску або демонстративних дій, спрямованих на приховування внутрішньої невпевненості.

Методика дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича дозволяє вивчити систему життєвих цінностей особистості, зокрема термінальні та інструментальні цінності. Її використання у нашому дослідженні зумовлене тим, що ціннісні орієнтації є важливою складовою мотиваційної сфери підлітка. Саме цінності визначають, які цілі особа вважає важливими, які способи їх досягнення прийнятними, а які – неприпустимими.

У контексті дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки важливо встановити, які цінності домінують у підлітків:

відповідальність, саморозвиток, повага до інших людей, чесність, освіченість, самоконтроль чи, навпаки, орієнтація на силу, особисту вигоду, задоволення, престиж, зовнішнє визнання. Деформація ціннісної сфери може сприяти тому, що підліток починає сприймати протиправні або соціально несхвалювані способи поведінки як допустимі, якщо вони забезпечують швидкий результат, авторитет у групі або матеріальну вигоду.

Авторська анкета «Мотиваційні чинники поведінки старшокласників» була використана з метою уточнення тих спонукань, які самі підлітки пов'язують із можливими порушеннями правил поведінки. Анкета включає твердження, оцінювані за шкалою від 1 до 5, і дозволяє виявити мотиви самоствердження, групово-конформні, протестні, агресивно-фрустраційні, корисливі, гедоністичні та компенсаторні мотиви.

Комплексне використання зазначених методик дозволяє дослідити мотиваційну сферу підлітків у кількох взаємопов'язаних вимірах. Методика М.В. Горської дає змогу виявити рівень вираженості психологічних передумов девіантної поведінки за показниками тривожності, фрустрації, агресії та ригідності; методика А. Басса – Е. Даркі – оцінити агресивно-емоційний компонент поведінки; методика Т. Елерса – визначити спрямованість мотивації досягнення; методика М. Рокича – проаналізувати ціннісну основу поведінки; авторська анкета – безпосередньо виявити ті мотиви, які самі підлітки вважають значущими у ситуаціях порушення правил.

Таким чином, обраний психодіагностичний інструментарій відповідає меті та завданням дослідження і забезпечує комплексне вивчення мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків у кількох взаємопов'язаних вимірах: психологічних передумов девіантних проявів, агресивно-емоційного компоненту, спрямованості мотивації досягнення, ціннісної основи поведінки та суб'єктивно усвідомлюваних мотивів.

2.3. Аналіз результатів дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків

Аналіз результатів емпіричного дослідження здійснювався відповідно до визначених завдань і передбачав послідовне опрацювання даних за кожною використаною методикою. Загальна кількість респондентів становила 181 учень 10-11 класів ліцею «Мрія». Аналіз включав три взаємопов'язані блоки: опис розподілів за кожною методикою, гендерний порівняльний аналіз та кореляційний аналіз зв'язків між досліджуваними змінними.

На першому етапі було проаналізовано результати методики М.В. Горської, спрямованої на виявлення психологічних передумов девіантної поведінки підлітків. У межах цієї методики оцінювалися такі показники, як тривожність, фрустрація, агресія та ригідність. З огляду на тему кваліфікаційної роботи, узагальнені результати було інтерпретовано як рівень вираженості психологічних передумов, що потенційно можуть посилювати ризик порушення соціальних і правових норм. Узагальнені показники подано у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

**Рівні вираженості психологічних передумов девіантної поведінки
за методикою М.В. Горської (Додаток А)**

Рівень вираженості психологічних передумов	Кількість осіб	Відсоток
Низький рівень	124	68,5 %
Середній рівень	45	24,9 %
Високий рівень	12	6,6 %
Разом	181	100 %

Середній рівень вираженості психологічних передумов девіантної поведінки зафіксовано у 45 учнів, тобто у 24,9 % респондентів. Ця група не може розглядатися як така, що має сформовану протиправну спрямованість, однак потребує певної уваги з боку педагогів і практичного психолога, оскільки середній рівень може свідчити про ситуативну тривожність, фрустрацію, емоційну нестійкість, залежність від групового впливу або недостатньо сформовані навички саморегуляції.

Високий рівень вираженості психологічних передумов девіантної поведінки виявлено у 12 респондентів, що становить 6,6 %. Саме ця група може бути віднесена до групи підвищеної психолого-педагогічної уваги, оскільки для таких підлітків більш характерними можуть бути підвищена фрустрація, агресивне реагування, ригідність, емоційна напруженість, конфліктність або недостатнє прийняття соціальних і правових норм. У поєднанні з негативним груповим впливом такі особливості можуть посилювати ризик протиправних проявів.

На другому етапі було проаналізовано результати методики А. Басса – Е. Даркі. На відміну від зведеного показника, що дає лише загальну картину, повна субшкальна структура методики дозволяє виявити конкретний тип агресивної мотивації. Результати у розрізі субшкал та гендерного розподілу представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Показники агресивності та ворожості за методикою Басса-Даркі
(субшкальний аналіз та гендерне порівняння, n=181) (Додаток Б)**

Шкала	Усі (М)	Хлопці (М)	Дівчата (М)	Підвищений + Висок. рівень (%)
Фізична агресія	11,2	13,4	9,2	28,7 %
Непряма агресія	9,8	10,2	9,5	22,1 %
Роздратування	11,6	11,8	11,4	31,5 %
Негативізм	8,4	9,3	7,6	24,3 %
Образа	8,7	8,0	9,3	26,0 %
Підозрілість	9,3	8,8	9,7	27,1 %
Вербальна агресія	12,1	12,9	11,4	34,3 %
Почуття провини	7,4	6,8	7,9	—
Індекс ворожості	18,0	16,8	19,0	—
Індекс агресивності	34,9	38,1	32,0	—

Аналіз субшкал засвідчує, що найбільш поширеним видом агресії є вербальна агресія: підвищений і високий рівень мають 34,3 % учнів. Вербальна агресія у підлітків є типовою «першою ланкою» переходу від внутрішнього незадоволення до зовнішніх конфліктних і протиправних дій. Фізична агресія підвищеного і високого рівня виявлена у 28,7 % учнів. Гендерний аналіз показує суттєві відмінності: хлопці мають значно вищий середній бал за фізичною агресією (13,4 проти 9,2) та вищий індекс агресивності (38,1 проти 32,0). Натомість у дівчат вищий індекс ворожості (19,0 проти 16,8), що свідчить про переважання у них прихованих форм агресії – образи та підозрілості. Це підтверджує теоретичне положення про гендерну специфіку агресивних мотивів протиправної поведінки: у хлопців вони виявляються переважно у відкритих формах, у дівчат – у прихованих.

На третьому етапі було проаналізовано особливості мотивації досягнення старшокласників. Цей показник є важливим, оскільки конструктивна мотивація до успіху може виступати чинником соціально схвалюваного самоствердження, тоді як переважання мотивації уникнення невдачі може бути пов'язане з невпевненістю, страхом осуду, залежністю від оцінки групи та уникненням відповідальності.

Таблиця 2.4

Особливості мотивації досягнення підлітків (Додаток В)

Тип мотивації	Кількість осіб	Відсоток
Переважання мотивації до успіху	112	61,9 %
Помірно виражена мотивація досягнення	49	27,1 %
Переважання мотивації уникнення невдачі	20	11,0 %
Разом	181	100 %

Переважання мотивації до успіху виявлено у 112 учнів, що становить 61,9 % респондентів. Це позитивний показник, який свідчить про орієнтацію більшості підлітків на досягнення результату, саморозвиток, активність, навчальні або особистісні досягнення. Така мотивація може розглядатися як

захисний чинник, оскільки надає підліткові можливість самостверджуватися через соціально прийнятні способи діяльності.

Помірно виражену мотивацію досягнення встановлено у 49 учнів, тобто у 27,1 % респондентів. Для цієї групи характерною може бути залежність активності від конкретної ситуації, рівня підтримки, оцінки з боку значущих дорослих або однолітків. Такі підлітки можуть демонструвати як конструктивні, так і ситуативно ризиковані форми поведінки залежно від соціального контексту.

Переважаюча мотивація уникнення невдачі виявлено у 20 респондентів, що становить 11,0 %. Для цієї групи можуть бути характерними тривожність, невпевненість, страх критики, прагнення уникати відповідальності або залежність від думки оточення. У контексті дослідження це має важливе значення, оскільки страх бути приниженим, неприйнятим або висміяним може підсилювати конформність і спонукати підлітка до дій, які схвалюються групою, навіть якщо вони суперечать соціальним або правовим нормам.

На четвертому етапі було проаналізовано ціннісні орієнтації респондентів. Оскільки ціннісна сфера є важливою складовою мотивації, її аналіз дозволяє зрозуміти, які життєві орієнтири визначають поведінку старшокласників.

Таблиця 2.5

Домінуючі ціннісні орієнтації підлітків (Додаток Г)

Домінуюча ціннісна орієнтація	Кількість осіб	Відсоток
Саморозвиток, освіта, досягнення	58	32,0 %
Спілкування, дружба, прийняття групою	47	26,0 %
Відповідальність, чесність, повага до інших	36	19,9 %
Свобода, незалежність, автономія	22	12,2 %
Матеріальне благополуччя, престиж	13	7,2 %
Розваги, задоволення, яскраві враження	5	2,7 %
Разом	181	100 %

Отримані результати свідчать, що у ціннісній сфері більшості респондентів переважають соціально прийнятні та конструктивні орієнтації.

Найбільша частина учнів – 58 осіб, або 32,0 %, – орієнтована на саморозвиток, освіту та досягнення. Це свідчить про наявність у значної кількості старшокласників позитивної життєвої спрямованості, пов'язаної з навчанням, особистісним зростанням і майбутньою самореалізацією.

Для 47 учнів, що становить 26,0 %, провідними є цінності спілкування, дружби та прийняття групою. Такий результат є закономірним для підліткового віку, оскільки саме у цей період взаємини з однолітками набувають особливої значущості. Водночас ця орієнтація може мати подвійний характер: за позитивного групового середовища вона сприяє соціалізації, а за негативного – може посилювати конформність і залежність від групового впливу.

У 36 респондентів, тобто у 19,9 %, домінують цінності відповідальності, чесності та поваги до інших. Це свідчить про сформованість у цієї частини учнів важливих моральних регуляторів поведінки, які можуть стримувати від порушення соціальних і правових норм.

Орієнтація на свободу, незалежність та автономію виявлена у 22 учнів, що становить 12,2 %. Така ціннісна спрямованість є типовою для старшого підліткового віку. Вона може мати позитивний характер, якщо поєднується з відповідальністю, самоконтролем і повагою до прав інших людей. Водночас за відсутності цих компонентів прагнення до автономії може проявлятися у протестній або демонстративній поведінці.

Матеріальне благополуччя та престиж як домінуючі цінності виявлено у 13 учнів, тобто у 7,2 % респондентів. Цей показник не є високим, однак потребує уваги, оскільки орієнтація на зовнішні символи статусу може за певних умов поєднуватися з корисливими або статусно-престижними мотивами протиправної поведінки.

Найменша частка респондентів – 5 учнів, або 2,7 %, – продемонструвала переважання цінностей розваг, задоволення та яскравих вражень. Це свідчить про те, що гедоністична спрямованість у досліджуваній вибірці не є

домінуючою, а отже, не виступає провідним мотиваційним ризиком для більшості учнів.

На п'ятому етапі було проаналізовано результати авторської анкети, спрямованої на безпосереднє виявлення мотиваційних чинників, які можуть спонукати підлітків до порушення правил поведінки. Респондентам пропонувалося оцінити значущість різних можливих причин такої поведінки.

Таблиця 2.6

**Провідні мотиваційні чинники порушення правил поведінки за
результатами авторської анкети (Додаток Д)**

Мотиваційний чинник	Кількість учнів, які відзначили чинник як значущий	Відсоток
Бажання самоствердитися	42	23,2 %
Вплив компанії / бажання бути прийнятим групою	38	21,0 %
Бажання привернути увагу	31	17,1 %
Протест проти дорослих або правил	29	16,0 %
Емоційна напруга, образа, бажання помститися	27	14,9 %
Нерозуміння наслідків власних дій	26	14,4 %
Прагнення ризику, гострих відчуттів	24	13,3 %
Бажання отримати матеріальну вигоду	21	11,6 %

Аналіз результатів авторської анкети показав, що жоден із запропонованих мотиваційних чинників не був визначений більшістю респондентів як провідний. Проте окремі чинники відзначені значною частиною учнів. Найчастіше вказувалося бажання самоствердитися – 42 особи (23,2 %), що підтверджує теоретичне положення про провідну роль потреби у визнанні у підлітковому віці. Вплив компанії або бажання бути прийнятим групою відзначили 38 учнів (21,0 %), що засвідчує актуальність групово-конформних мотивів. Бажання привернути увагу, протестні мотиви та агресивно-фрустраційні спонукання разом охоплюють від 14,9 % до 17,1 % учнів, що свідчить про ситуативний, але реальний характер цих ризиків. Корисливий мотив є найменш поширеним (11,6 %), що узгоджується з результатами методики Рокича.

Гендерний порівняльний аналіз. З метою виявлення статевих відмінностей у вираженості мотиваційних чинників протиправної поведінки було здійснено порівняльний аналіз ключових показників між групами хлопців ($n = 89$) та дівчат ($n = 92$). Результати порівняння представлено у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Гендерні відмінності у вираженості мотиваційних чинників протиправної поведінки

Показник	Хлопці n=89	Дівчата n=92	Різниця	Значущість
Психол. передумови девіації (Горська) – висок. рівень	8 (9,0 %)	4 (4,3 %)	+4,7 %	$p < 0,05$
Агресивність загальна (Басс-Даркі) – висок. рівень	9 (10,1 %)	3 (3,3 %)	+6,8 %	$p < 0,01$
Фізична агресія – середній бал	13,4	9,2	+4,2	$p < 0,01$
Індекс ворожості – середній бал	16,8	19,0	-2,2	$p < 0,05$
Мотивація уникнення невдачі (Елерс)	7 (7,9 %)	13 (14,1 %)	+6,2 %	$p < 0,05$
Цінність «Спілкування та дружба» – провідна	19 (21,3 %)	28 (30,4 %)	+9,1 %	$p < 0,05$
Мотив самоствердження (анкета) – значущий	26 (29,2 %)	16 (17,4 %)	+11,8 %	$p < 0,01$
Мотив групового впливу (анкета) – значущий	18 (20,2 %)	20 (21,7 %)	+1,5 %	н/з

Гендерний аналіз виявив статистично значущі відмінності за більшістю досліджуваних показників. Хлопці суттєво частіше демонструють відкриті форми агресивної мотивації (фізична агресія, загальний індекс агресивності) та мають вищі показники за шкалою психологічних передумов девіації за методикою М.В. Горської. У групі хлопців також достовірно частіше виражений мотив самоствердження (29,2 % проти 17,4 % у дівчат; $p < 0,01$), що підтверджує теоретичне положення про роль маскуліnnих поведінкових норм у формуванні протиправних спонук.

Натомість у дівчат частіше спостерігається мотивація уникнення невдачі (14,1 % проти 7,9 % у хлопців; $p < 0,05$) та вищий індекс ворожості (19,0 проти 16,8). Це свідчить про те, що у дівчат ризики протиправної поведінки частіше пов'язані з прихованими формами агресії (образа, підозрілість) та конформним підпорядкуванням груповому тиску через страх бути відкинутою, тоді як у хлопців вони виявляються через відкриту демонстрацію сили та прагнення до статусного самоствердження. Відмінності за мотивом групового впливу між статями є незначущими ($p > 0,05$), що свідчить про однакову вразливість до конформного тиску незалежно від статі.

Кореляційний аналіз. Для виявлення взаємозв'язків між досліджуваними змінними було застосовано кореляційний аналіз за методом Спірмена (r). До аналізу включено показники всіх п'яти методик. Статистично значущі кореляції ($p \leq 0,05$) представлено у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Значущі кореляційні зв'язки між досліджуваними змінними (r -Спірмена, $n=181$)

Пара змінних	r -Спірмена	Рівень значущості	Характер зв'язку
Психол. передумови девіації (Горська) ↔ Агресивність (Басс-Даркі)	+0,63	$p < 0,01$	Сильний прямий
Психол. передумови девіації ↔ Мотив самоствердження (анкета)	+0,55	$p < 0,01$	Середній прямий
Психол. передумови девіації ↔ Мотив групового впливу (анкета)	+0,51	$p < 0,01$	Середній прямий
Психол. передумови девіації ↔ Мотивація уникнення невдачі (Елерс)	+0,47	$p < 0,01$	Середній прямий
Психол. передумови девіації ↔ Цінність «саморозвиток» (Рокич)	-0,44	$p < 0,01$	Середній зворотний

Індекс агресивності ↔ Мотив протесту (анкета)	+0,57	$p < 0,01$	Середній прямий
Індекс агресивності ↔ Мотив самоствердження (анкета)	+0,49	$p < 0,01$	Середній прямий
Індекс ворожості ↔ Мотив «образа / помста» (анкета)	+0,58	$p < 0,01$	Середній прямий
Мотивація уникнення невдачі ↔ Мотив групового впливу (анкета)	+0,52	$p < 0,01$	Середній прямий
Цінність «відповідальність та чесність» ↔ Психол. передумови девіації	-0,41	$p < 0,05$	Середній зворотний

Аналіз кореляційної матриці виявив ряд важливих закономірностей. Найбільш сильний зв'язок спостерігається між психологічними передумовами девіації (методика Горської) та загальним індексом агресивності ($r = +0,63$; $p < 0,01$). Це підтверджує ключову роль агресивних мотивів у формуванні схильності до протиправної поведінки і відповідає положенням, обґрунтованим у першому розділі.

Значущі прямі зв'язки психологічних передумов девіації зафіксовано з мотивом самоствердження ($r = +0,55$) та мотивом групового впливу ($r = +0,51$). Це означає, що підлітки з вищим рівнем тривожності, фрустрації та ригідності одночасно більшою мірою орієнтовані на статусне самоствердження та схильні підкорятися груповому тиску [6, с. 63; 5, с. 85]. Таке поєднання є особливо несприятливим, оскільки воно одночасно створює внутрішній мотиваційний тиск (потреба самоствердитися) і зовнішній (група як джерело схвалення).

Важливим є зв'язок між мотивацією уникнення невдачі та мотивом групового впливу ($r = +0,52$): підлітки, які бояться невдачі та засудження, частіше схильються до конформної поведінки під тиском асоціального оточення.

Зворотні зв'язки психологічних передумов девіації з цінністю «саморозвиток» ($r = -0,44$) та «відповідальність і чесність» ($r = -0,41$) засвідчують протективну роль конструктивних цінностей: що більш вираженими є ці ціннісні орієнтири, то нижчий рівень схильності до девіантної поведінки. Цей висновок має пряме значення для розробки профілактичних заходів, оскільки вказує на ціннісну сферу як ресурс психологічного захисту.

Зв'язок індексу ворожості з мотивом «образа і помста» ($r = +0,58$) підтверджує, що саме фрустраційно-агресивні мотиви є психологічним механізмом переходу від образи до відкритих протиправних дій.

Загальний рівень вираженості мотиваційних чинників ризику. З метою інтегрального оцінювання результатів було визначено загальний рівень вираженості мотиваційних чинників до протиправної поведінки для кожного респондента на основі сукупності показників усіх п'яти методик (таблиця 2.9).

Таблиця 2.9

Загальний рівень вираженості мотиваційних чинників до протиправної поведінки підлітків

Рівень вираженості мотиваційних чинників	Кількість осіб	Відсоток
Відсутні або слабо виражені мотиваційні чинники	126	69,6 %
Помірно виражені, ситуативні мотиваційні чинники	43	23,8 %
Виражені мотиваційні чинники ризику	12	6,6 %
Разом	181	100 %

Як видно з таблиці 2.9, у 126 респондентів, що становить 69,6 %, мотиваційні чинники до протиправної поведінки відсутні або слабо виражені. Це є позитивним результатом і свідчить про те, що більшість учнів досліджуваного закладу не мають сформованої внутрішньої спрямованості на порушення соціальних чи правових норм. Для цієї групи характерними є відносна соціальна адаптованість, прийняття правил поведінки, орієнтація на навчання, саморозвиток, спілкування та конструктивні способи самоствердження.

У 43 учнів, тобто у 23,8 %, виявлено помірно виражені, ситуативні мотиваційні чинники. Це означає, що за певних умов – конфлікту, емоційної напруги, негативного групового впливу, переживання несправедливості або бажання привернути увагу – такі підлітки можуть демонструвати ризиковані поведінкові реакції. Однак ці прояви не є стійкими й можуть бути скориговані засобами психолого-педагогічного впливу.

У 12 респондентів, що становить 6,6 %, виявлено виражені мотиваційні чинники ризику. Ця група потребує особливої уваги з боку класних керівників, практичного психолога, соціального педагога та батьків. Доцільною є індивідуальна профілактична робота, спрямована на розвиток самоконтролю, правосвідомості, емоційної регуляції, конструктивного самоствердження та навичок відповідального прийняття рішень.

Узагальнюючи результати емпіричного дослідження, можна визначити такі основні тенденції. По-перше, у досліджуваному закладі переважають учні, у яких відсутні або слабо виражені мотиваційні чинники до протиправної поведінки. По-друге, провідними ризиковими чинниками є потреба у самоствердженні (23,2 %), вплив компанії (21,0 %) та вищий індекс агресивності. По-третє, кореляційний аналіз підтвердив, що психологічні передумови девіації найбільш тісно пов'язані з агресивністю ($r = +0,63$) та мотивом самоствердження ($r = +0,55$). По-четверте, гендерний аналіз виявив, що у хлопців переважають відкриті форми агресії та мотив самоствердження, тоді як у дівчат – приховані форми ворожості та мотивація уникнення невдачі як чинник конформності. По-п'яте, конструктивні цінності (саморозвиток, відповідальність) виконують протективну функцію, знижуючи ризик девіантної поведінки.

Отримані результати підтверджують положення, обґрунтовані у першому розділі кваліфікаційної роботи: протиправна поведінка підлітків має складну мотиваційну природу та формується під впливом взаємодії особистісних, емоційних, ціннісних, групових і соціальних чинників. Водночас емпіричні дані засвідчили, що у більшості учнів досліджуваної

вибірки не сформовано вираженої мотиваційної готовності до протиправної поведінки.

Таким чином, результати емпіричного дослідження дозволяють зробити висновок, що загальний психологічний клімат досліджуваного учнівського середовища є відносно сприятливим, а більшість старшокласників демонструють соціально прийнятну мотиваційну спрямованість. Разом з тим наявність групи учнів із помірно вираженими та високими мотиваційними ризиками свідчить про необхідність системної профілактичної роботи, спрямованої на розвиток правосвідомості, емоційної саморегуляції, критичного мислення, відповідального вибору, навичок протидії груповому тиску та конструктивного самоствердження.

Висновки до розділу 2

У другому розділі здійснено комплексне емпіричне дослідження мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків. На підставі отриманих результатів сформульовано такі висновки.

1. Емпіричне дослідження проводилося на вибірці 181 учня 10–11 класів ліцею «Мрія» (89 хлопців, 92 дівчини) у чотири послідовних етапи. Психодіагностичний комплекс включав п'ять методик: методику М. В. Горської (психологічні передумови девіантної поведінки), методику Басса-Даркі (агресивність), методику Т. Елерса (мотивація досягнення), методику М. Рокича (ціннісні орієнтації) та авторську анкету мотиваційних чинників. Всі обрані методики відповідають вимогам науковості, відсутності авторів з країни-агресора, адаптованості до підліткової вибірки.

2. За результатами методики М.В. Горської, 6,6 % учнів мають виражені психологічні передумови девіантної поведінки (підвищена тривожність, фрустрація, агресія, ригідність), 24,9 % – середній рівень. Найбільш поширеним видом агресії є вербальна (34,3 % учнів з підвищеним і високим рівнем), фізична агресія – 28,7 %. Переважання мотивації уникнення невдачі,

що посилює конформний ризик, виявлено у 11,0 % учнів. У ціннісній сфері переважають конструктивні орієнтири (саморозвиток – 32,0 %, відповідальність – 19,9 %), що є сприятливим фоном.

3. За результатами авторської анкети, провідними мотиваційними чинниками ризику є: бажання самоствердитися (23,2 %), вплив компанії та конформні мотиви (21,0 %), бажання привернути увагу (17,1 %), протестна мотивація (16,0 %). Корисливі (11,6 %) та гедоністичні мотиви є найменш поширеними. Загальний рівень вираженості мотиваційних чинників ризику: відсутні або слабкі – 69,6 %, помірні – 23,8 %, виражені – 6,6 %.

4. Кореляційний аналіз (r-Спірмена) підтвердив систему значущих зв'язків між досліджуваними змінними. Найсильніший зв'язок виявлено між психологічними передумовами девіації та агресивністю ($r = +0,63$; $p < 0,01$), що підтверджує провідну роль агресивних мотивів. Середньої сили прямі зв'язки зафіксовано між передумовами девіації та мотивом самоствердження ($r = +0,55$), груповим впливом ($r = +0,51$), мотивацією уникнення невдачі ($r = +0,47$), а також між індексом ворожості та мотивом «образа і помста» ($r = +0,58$). Зворотні зв'язки з цінностями «саморозвиток» ($r = -0,44$) та «відповідальність» ($r = -0,41$) засвідчують протективну роль конструктивної ціннісної сфери.

5. Гендерний аналіз виявив статистично значущі відмінності між хлопцями та дівчатами. Хлопці мають достовірно вищі показники фізичної агресії ($M = 13,4$ проти $9,2$; $p < 0,01$), загального індексу агресивності ($38,1$ проти $32,0$; $p < 0,01$) та мотиву самоствердження ($29,2$ % проти $17,4$ %; $p < 0,01$). У дівчат частіше виявляється мотивація уникнення невдачі ($14,1$ % проти $7,9$ %; $p < 0,05$) та вищий індекс ворожості ($19,0$ проти $16,8$; $p < 0,05$), що свідчить про переважання прихованих форм агресивної мотивації та вищу конформну вразливість. Відмінності за мотивом групового впливу є статистично незначущими, що вказує на однакову вразливість обох статей до тиску асоціального середовища.

Отримані результати підтверджують теоретичну модель мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків, запропоновану у першому розділі, та є підґрунтям для розробки диференційованих рекомендацій з профілактики.

РОЗДІЛ 3

ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ МОТИВАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ, ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОТИПРАВНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ

3.1. Основні напрями психологічної профілактики протиправної поведінки підлітків

Результати емпіричного дослідження, здійснені в другому розділі кваліфікаційної роботи, дають підстави для теоретичного обґрунтування та практичного визначення основних напрямів психологічної профілактики протиправної поведінки підлітків з урахуванням виявленої мотиваційної структури. У 6,6 % учнів старших класів виявлено виражені мотиваційні чинники ризику, у 23,8 % – помірні. Ці дані підтверджують, що системна профілактична робота в освітньому середовищі є необхідністю, а не лише бажаним заходом.

Під психологічною профілактикою протиправної поведінки підлітків розуміється система науково обґрунтованих психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на запобігання виникненню та розвитку деструктивних мотивів, установок і поведінкових патернів, що можуть призвести до порушення правових і соціальних норм. Профілактика відрізняється від корекції тим, що спрямована передусім на запобігання проблемі, а не на усунення вже наявних девіацій, хоча на практиці ці два напрями тісно взаємодіють.

Класично у спеціалізованій літературі [39, с. 24; 46, с. 254; 47, с. 106; 48, с. 74] наголошується, що психологічна профілактика протиправної поведінки підлітків повинна здійснюватися на трьох рівнях: первинному, вторинному та третинному, що відповідають трьом рівням детермінації протиправної поведінки, сформульованим у першому розділі нашого дослідження:

- первинна (загальна) профілактика – спрямована на всіх підлітків незалежно від наявності виражених чинників ризику. Її мета – формування

просоціальних мотивів, ціннісних орієнтацій, правосвідомості та навичок саморегуляції. Здійснюється на рівні всього класу або закладу освіти.

– вторинна (групова) профілактика – орієнтована на підлітків з помірно вираженими мотиваційними чинниками ризику (у нашому дослідженні – 23,8 % вибірки). Передбачає групову психокорекційну роботу, спрямовану на зміну деструктивних мотиваційних тенденцій.

– третинна (індивідуальна) профілактика – адресована підліткам із вираженими чинниками ризику (6,6 % вибірки) та передбачає індивідуальне психологічне консультування, психотерапевтичну роботу, кризову інтервенцію та тісну взаємодію з сім'єю.

Розподіл рівнів профілактики з урахуванням виявлених мотиваційних чинників представлено у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Рівні психологічної профілактики та їх відповідність мотиваційним чинникам ризику

Рівень профілактики	Суб'єкти впливу	Мотиваційні чинники, на які спрямовано	Основні заходи
Первинна (загальна)	Всі учні; батьки; педагоги	Низька правосвідомість; деформовані цінності; відсутність навичок відмови	Правова просвіта; тренінги з розвитку цінностей; групові заняття з рефлексії
Вторинна (групи ризику)	Підлітки з середнім і підвищеним рівнем ризику	Мотиви самоствердження; конформізм; агресивні мотиви	Корекційні тренінги; індивідуальне консультування; робота з сім'єю
Третинна (індивідуальна)	Підлітки з вираженими чинниками ризику (6,6 %)	Фрустрація базових потреб; деструктивна мотивація; ворожість	Психотерапевтична робота; кризова інтервенція; реабілітація

Аналіз наукових підходів до психологічної профілактики протиправної поведінки підлітків дозволяє виокремити такі її провідні принципи. Принцип комплексності передбачає поєднання психологічних, педагогічних і правових

заходів, оскільки мотиваційні чинники протиправної поведінки мають поліетіологічну природу [49, с. 49]. Принцип превентивності наголошує на пріоритеті запобіжних заходів перед корекційними. Принцип диференційованості вимагає урахування гендерних особливостей та індивідуально-психологічних рис: як з'ясовано у другому розділі, у хлопців переважають відкриті агресивні мотиви та прагнення до самоствердження, тоді як у дівчат – конформна мотивація та приховані форми ворожості. Принцип суб'єктності орієнтує на залучення самого підлітка як активного учасника профілактики, а не лише пасивного об'єкта впливу. Принцип систематичності вказує на необхідність регулярної, планомірної роботи на противагу разовим заходам.

На основі результатів дослідження та аналізу наукової літератури можна визначити такі основні напрями психологічної профілактики протиправної поведінки підлітків з урахуванням виявлених мотиваційних чинників.

Перший напрям – формування просоціальної мотивації самоствердження. Оскільки мотиви самоствердження та статусного самовизначення є провідними у структурі протиправної мотивації підлітків (виражені у 23,2 % вибірки), ключовим завданням профілактики є не придушення цих мотивів, а їх переорієнтація у просоціальне русло. Психолог і педагог мають допомогти підліткові знайти легальні, соціально прийнятні способи самоствердження: досягнення у спорті, творчості, волонтерстві, лідерстві у конструктивних проектах. Принциповим є те, що потреба у визнанні не патологічна і не небезпечна сама по собі – небезпечними є лише деструктивні способи її задоволення.

Другий напрям – розвиток стійкості до групового тиску та формування асертивності. Групово-конформні мотиви виявлено у 21,0 % учнів, а кореляційний аналіз засвідчив, що вони є одним із найсильніших предикторів схильності до протиправних дій ($r = +0,51$). Тому навчання підлітків навичкам конструктивної відмови, усвідомлення механізмів групового тиску та розвиток особистісної незалежності є пріоритетним напрямом роботи.

Особливо актуальним це є для підлітків із вираженою мотивацією уникнення невдачі, які є найбільш вразливими до зовнішнього тиску.

Третій напрям – корекція агресивної мотивації та розвиток емоційного інтелекту. Агресивність є ключовим мотиваційним чинником з найсильнішим кореляційним зв'язком з деліквентністю ($r = +0,63$). Профілактична робота має бути спрямована на навчання підлітків щодо «усвідомлення власних емоційних станів, розуміння особистих мотивацій та удосконалення механізмів емоційної регуляції. Розвиток міжособистісного інтелекту передбачає вдосконалення емпатії, комунікативних умінь та здатності будувати стабільні соціальні взаємини» [50, с. 34-35].

Четвертий напрям – підвищення правосвідомості та відповідального ставлення до наслідків власних дій. Лише 31,5 % учнів вважають себе достатньо обізнаними з правовими нормами щодо відповідальності неповнолітніх. Зворотний кореляційний зв'язок між рівнем правосвідомості та деліквентністю ($r = -0,43$) підтверджує, що правова освіта є ефективним профілактичним інструментом. Вченими справедливо наголошується на доцільності запровадження саме інноваційних методів як у профілактиці протиправної поведінки [51 с. 68], так і в межах правової освіти [52, с. 106-107].

П'ятий напрям – зміцнення конструктивної ціннісної бази. Зворотні кореляційні зв'язки між цінністю саморозвитку та схильністю до девіантної поведінки ($r = -0,44$), а також між цінністю відповідальності та деліквентністю ($r = -0,41$) засвідчують протективну роль системи цінностей. Цілеспрямована робота з формування ціннісної сфери є одним із найбільш перспективних напрямів профілактики.

Шостий напрям – системна робота з сім'єю. Проблеми в сімейному вихованні, брак батьківської уваги та емоційної підтримки є важливими чинниками, які можуть сприяти формуванню протиправної мотивації підлітків. Саме тому, вчені наголошують на тому, що ефективна профілактика має передбачати не лише роботу з підлітками, а й роботу з їхніми батьками [53,

с. 230; 54, с. 140]. Важливо пояснювати батькам особливості підліткового віку, навчати їх правильно спілкуватися з дитиною, підтримувати її та конструктивно реагувати на проблемну поведінку.

Таким чином, психологічна профілактика протиправної поведінки підлітків є багатовимірною системою заходів, що реалізується на трьох рівнях і охоплює шість взаємопов'язаних напрямів роботи. Ефективність профілактики значною мірою визначається тим, наскільки вона спирається на реальні мотиваційні чинники, виявлені в конкретній групі підлітків, а не обмежується загальними просвітницькими заходами. Саме тому результати емпіричного дослідження, отримані в другому розділі, є необхідним підґрунтям для розробки конкретних психокорекційних та профілактичних заходів.

3.2. Психокорекційні та профілактичні заходи, спрямовані на зміну деструктивної мотивації підлітків

Психокорекційна та профілактична робота з підлітками, схильними до протиправної поведінки, має бути спрямована не лише на зовнішнє регулювання їхніх дій, а насамперед на трансформацію мотиваційної сфери – тих внутрішніх спонук, які зумовлюють вибір між просоціальними та асоціальними формами поведінки. Ключовою ідеєю сучасної психокорекції девіантної мотивації є не заборона чи придушення деструктивних мотивів, а їх усвідомлення підлітком і переорієнтація у конструктивне русло.

С.Б. Кузікова наголошує, що в основі будь-якого корекційного впливу на підлітків має бути розвиток навичок особистісної рефлексії та саморегуляції [55, с. 9]. Підліток, який усвідомлює власні мотиви і вміє критично їх оцінювати, отримує внутрішній ресурс для опору деструктивному груповому тиску та імпульсивним реакціям. Тому рефлексія і саморефлексія є наскрізними механізмами всієї психокорекційної роботи.

З огляду на результати дослідження, психокорекційні заходи мають бути диференційованими відповідно до виявлених провідних мотиваційних чинників. Розглянемо конкретні методи та техніки, спрямовані на корекцію кожної виявленої групи деструктивних мотивів.

Корекція мотивів самоствердження. Для підлітків, у яких провідними є мотиви самоствердження через демонстрацію сили, переваги або зухвалості, ефективними є техніки переосмислення образу «справжньої сили». Рольові ігри та сюжетно-рольовий аналіз ситуацій допомагають підліткові побачити, що справжня сила – це не агресія чи протиправні вчинки, а здатність контролювати власні імпульси, досягати мети легальними засобами та нести відповідальність за свої рішення. Корисним є застосування техніки «альтернативних сценаріїв»: підліток аналізує реальну або змодельовану ситуацію і пропонує декілька варіантів розвитку подій, оцінюючи наслідки кожного з них.

Корекція групово-конформних мотивів. Для зниження вразливості до конформного тиску в психокорекційній роботі застосовується тренінг асертивності [56, с. 4; 57, с. 311] – формування навичок упевненого, але ненасильницького вираження власної позиції. Вправа «Ситуації тиску» є однією з найефективніших: учасники розігрують типові сценарії групового тиску («всі йдуть – підеш і ти», «не будь боягузом», «що ти за друг, якщо відмовляєш»), відпрацьовуючи конкретні фрази і стратегії конструктивної відмови. Важливим є усвідомлення підлітком різниці між «бути частиною групи» та «підпорядковуватися групі всупереч собі».

Корекція агресивних мотивів. Корекційна робота з агресивною мотивацією охоплює кілька рівнів. На когнітивному рівні – формування навичок усвідомлення тригерів гніву, розпізнавання ескалації конфлікту, оцінки наслідків агресивної дії. На поведінковому рівні – навчання технік управління гнівом через проведення спеціальних занять. Як приклад, розроблених авторами О.Ю. Кальчевою та О.К. Місяк, серед яких: «Чому ми гніваємося», «Гнів та агресія», «Причини гніву», «Як управляти гнівом» [58,

с. 13, 23, 33, 47]. На емоційному рівні – розвиток емпатії через вправи перспективного сприймання, психогімнастику, проєктивне малювання. Наприклад, вправа «Термометр злості» (виконується письмово або графічно) допомагає підліткові усвідомити шкалу власних реакцій і визначити точки, у яких емоції ще піддаються контролю [59].

Корекція мотивів протесту та компенсаторних мотивів. Підлітки з протестними та компенсаторними мотивами зазвичай переживають реальне чи уявне знехтування, несправедливість або нереалізовану потребу у визнанні. Ключовим психокорекційним завданням є надання підліткові безпечного простору для вираження та усвідомлення своїх переживань без засудження. Техніки наративної психології [60, с. 283-288], арт-терапія [61, с. 149-151; 62, с. 81-85], а також структурована групова дискусія дозволяють підліткові переосмислити досвід несправедливості та знайти конструктивні способи реагування.

Робота з фрустрованими базовими потребами. Підлітки, у яких хронічно фрустровані потреби у безпеці, любові, визнанні (переважно вихідці з дисфункційних сімей), потребують особливого психологічного супроводу. Сесії індивідуального консультування мають бути орієнтовані на створення терапевтичного альянсу як досвіду довірчих стосунків, відновлення базового відчуття цінності власного «Я», а також на формування навичок задоволення потреб соціально прийнятними способами.

На основі зазначених напрямів роботи нами розроблено програму психопрофілактичних занять для учнів старшої школи «Мотив до дії: обираємо правильний шлях». Програма розрахована на 8 занять тривалістю по 60 хвилин та спрямована на вторинну профілактику – роботу з учнями, у яких виявлено помірний або підвищений рівень мотиваційних чинників ризику.

Мета програми: сприяти усвідомленню власних мотивів поведінки, переорієнтації деструктивних спонук у просоціальне русло, формуванню навичок конструктивного самоствердження та стійкості до групового тиску.

Завдання програми:

1. розвинути в учасників здатність до усвідомлення та рефлексії власних мотивів поведінки;
2. сформувати навички конструктивного самоствердження та конструктивної відмови під тиском;
3. знизити рівень деструктивної агресивної мотивації, навчити управляти гнівом;
4. підвищити рівень правосвідомості та розуміння відповідальності за власні вчинки;
5. зміцнити конструктивну ціннісну основу поведінки.

Форма роботи: групові заняття з елементами тренінгу (10–15 учасників).

Методи: психогімнастичні вправи, рольові ігри, групові дискусії, арт-терапевтичні техніки, методи наративної психології, правовий квест, проективне малювання.

Таблиця 3.2

Тематичний план програми профілактичних занять «Мотив до дії: обираємо правильний шлях»

№	Тема заняття	Тривалість	Мета	Методи та форми
1	Знайомство. Правила та цінності групи	60 хв	Формування безпечного середовища; усвідомлення власних цінностей	Вправа «Три факти про мене»; дискусія «Що для мене важливо?»; коло рефлексії
2	Я і мої мотиви: навіщо я роблю те, що роблю?	60 хв	Розвиток рефлексії мотивів власної поведінки; розуміння зв'язку «мотив — вчинок — наслідок»	Метафорична вправа «Айсберг мотивів»; групова дискусія; проективне малювання
3	Самоствердження: як довести свою цінність без порушень	60 хв	Формування конструктивних стратегій самоствердження; переорієнтація з деструктивних на просоціальні	Рольова гра «Два шляхи»; аналіз ситуацій; вправа «Мої сильні сторони»

4	Груповий тиск і мистецтво сказати «ні»	60 хв	Розвиток навичок протистояння конформному тиску; формування асертивності	Рольова гра «Ситуації тиску»; обговорення «Як сказати ні і не образити»; арт-вправа «Мій щит»
5	Агресія: сила чи слабкість?	60 хв	Усвідомлення деструктивності агресивних мотивів; формування навичок управління гнівом	Вправа «Термометр злості»; психогімнастика; дискусія «Коли сила стає проблемою»
6	Закон і я: права, відповідальність, наслідки	60 хв	Підвищення правосвідомості; формування розуміння меж дозволеного та відповідальності	Правовий квест; аналіз кейсів з практики; вправа «Я знаю свої права»
7	Мої цінності як дороговказ	60 хв	Усвідомлення власних ціннісних пріоритетів; формування ціннісної основи просоціальних мотивів	Методика Рокича в ігровому форматі; «Дерево цінностей»; групова рефлексія
8	Підсумок. Мій план просоціального самоствердження	60 хв	Узагальнення отриманого досвіду; формування особистого плану позитивних змін	Вправа «Що я взяв для себе»; написання листа собі; святкове коло рефлексії

Важливою складовою кожного заняття є структурована рефлексія: наприкінці учасники відповідають на запитання «Що нового я усвідомив про себе?», «Що змінюється у моєму розумінні ситуації?», «Що я можу зробити по-іншому?». Це формує звичку до саморефлексії як механізму превентивного осмислення власних мотивів до здійснення дій.

Паралельно із груповою роботою з підлітками рекомендується проводити індивідуальні консультаційні зустрічі з учнями, у яких виявлено виражені чинники ризику. Індивідуальне консультування дозволяє адресно

опрацювати глибинні фрустровані потреби, специфічні труднощі у стосунках з оточенням та ситуативні кризи, що виходять за межі групової роботи.

Ефективність реалізованих психокорекційних заходів оцінюється через повторне діагностичне обстеження за тими ж методиками (методика М.В. Горської, опитувальник Басса-Дарки, авторська анкета) через 4–6 тижнів після завершення програми. Позитивна динаміка за шкалами тривожності, агресивності та деліквентності свідчатиме про ефективність програми.

3.3. Практичні рекомендації для психологів, педагогів та батьків щодо попередження протиправної поведінки підлітків

Ефективна профілактика протиправної поведінки підлітків не може бути справою лише одного спеціаліста. Системний вплив забезпечується лише тоді, коли психолог, педагоги та батьки діють у єдиному профілактичному просторі, узгоджуючи свої підходи та взаємодоповнюючи один одного. Нижче представлено конкретні практичні рекомендації для кожної групи дорослих, що базуються на результатах нашого емпіричного дослідження та теоретичних положеннях юридичної психології.

Рекомендації для практичних психологів закладів освіти

1. Здійснюйте диференційовану діагностику мотиваційних чинників ризику. Загальні скринінгові дослідження слід доповнювати поглибленою діагностикою з урахуванням мотиваційної сфери. Комбінація методик, подібних до застосованої у нашому дослідженні (показники девіації, агресивність, мотивація досягнення, ціннісні орієнтації), дозволяє отримати комплексну картину мотиваційних ризиків кожного учня.

2. Застосовуйте диференційований підхід з урахуванням гендерної специфіки. Хлопці та дівчата мають суттєво різні профілі мотиваційних чинників ризику ($p < 0,01$). З хлопцями доцільніше зосередитися на роботі з агресивною мотивацією та мотивами самоствердження; з дівчатами – на

зниженні конформної залежності та роботі з прихованими формами ворожості.

3. Організуйте регулярну групову психопрофілактичну роботу. Запропонована програма «Мотив до дії: обираємо правильний шлях» розрахована на 8 занять і може бути впроваджена як елемент позаурочної виховної роботи з учнями 10–11 класів. Доцільна частота – 1 раз на тиждень; оптимальний розмір групи – 10–15 осіб.

4. Забезпечуйте моніторинг ефективності. Повторне діагностичне вимірювання через 4–6 тижнів після реалізації програми дозволяє відстежити динаміку змін і скоригувати подальшу роботу. Особливу увагу слід приділяти учням, у яких виявлено поєднання вираженої агресивності та низької правосвідомості (частка деліквентного ризику у цій групі сягає 48,3 %).

5. Взаємодійте з педагогами та батьками у форматі єдиного профілактичного простору. Ізольована робота психолога не забезпечує достатнього профілактичного ефекту. Регулярні консультації для педагогів та батьківські семінари є необхідними складовими системної профілактики.

6. Дотримуйтесь принципу конфіденційності та добровільності. Підліток може долучитися до профілактичної роботи лише за умови безпечного, довірчого середовища. Будь-яке примусове включення або порушення конфіденційності суттєво знижує ефективність роботи та руйнує терапевтичний альянс.

Рекомендації для класних керівників та педагогів

1. Надавайте підліткам конструктивні можливості для самоствердження. Потреба у визнанні є нормальною і необхідною для розвитку особистості. Завдання педагога – забезпечити відповідні легальні «майданчики»: лідерство у класних проектах, участь у волонтерській діяльності, змаганнях, творчих конкурсах. Підліток, який знаходить визнання у просоціальній діяльності, значно рідше шукає самоствердження через протиправні вчинки.

2. Відстежуйте групову динаміку класу. Конформні мотиви є потужним чинником протиправної поведінки ($r = +0,51$). Педагог, що знає групову динаміку свого класу, – хто є лідерами, які неформальні норми панують у групі, чи є підлітки «на узбіччі», – може своєчасно втрутитися і перенаправити групові впливи у конструктивне русло.

3. Інтегруйте правову освіту в навчально-виховний процес. Лише 31,5 % учнів старших класів вважають себе достатньо обізнаними з правовими нормами щодо відповідальності неповнолітніх. Регулярне обговорення реальних правових ситуацій, запрошення фахівців (юристів, психологів поліції), проведення правових квестів суттєво підвищує рівень правосвідомості учнів.

4. Реагуйте на ознаки емоційного неблагополуччя учнів. Підвищена тривожність, фрустрація, вербальна агресія та негативізм є передвісниками подальших поведінкових проблем. Своєчасне звернення до шкільного психолога та уважне педагогічне спостереження дозволяють не допустити переходу від помірної ризику до вираженого.

5. Уникайте публічних покарань і знецінення. Реакція підлітка на публічне приниження часто є непропорційно бурхливою, оскільки зачіпає глибинну потребу у визнанні та гідності. Публічний осуд нерідко посилює протестну мотивацію та агресивні спонуки, а не знижує їх.

Рекомендації для батьків

1. Будуйте стосунки на основі щирого інтересу, а не контролю. Дисфункційне сімейне виховання, гіпопротекція та емоційне відкидання є одними з провідних мотиваційних детермінант протиправної поведінки підлітків. Підліток, який відчуває, що батьки справді цікавляться його життям, рідко шукає визнання в асоціальних компаніях.

2. Обговорюйте з підлітком мотиви поведінки, а не лише самі вчинки. Питання «Навіщо ти це зробив?» є ефективнішим за «Як ти міг?». Розмова про мотиви формує у підлітка звичку до рефлексії власних спонук.

Батьки, які систематично розмовляють із дитиною про її внутрішній світ, сприяють розвитку здорової мотиваційної сфери.

3. Знайте коло спілкування вашої дитини. 21,0 % підлітків вказують на вплив компанії як ключовий чинник ризикованих вчинків. Батьки повинні знати, з ким спілкується їхня дитина, без перетворення цього знання на слідкування: корисніше – підтримувати відкриті стосунки та час від часу ненав’язливо запрошувати друзів підлітка додому.

4. Виявляйте і підтримуйте конструктивні інтереси дитини. Підліток, який має значущу для нього сферу самореалізації (спорт, мистецтво, технології, волонтерство), є значно менш вразливим до деструктивного впливу середовища. Завдання батьків – не вибирати хобі за дитину, а підтримувати те, до чого вона сама тяжіє.

5. Звертайтеся за фаховою допомогою своєчасно. Поява ознак підвищеної агресивності, різких змін у поведінці, погіршення успішності, замкнутості або, навпаки, надмірної збудливості є сигналами до консультації зі шкільним психологом або дитячим психологом. Рання допомога є ефективнішою і менш болісною для сім’ї, ніж кризова інтервенція.

6. Власним прикладом демонструйте правомірну поведінку та повагу до закону. Відповідно до теорії соціального навчання, підліток засвоює поведінкові моделі насамперед через спостереження за значущими дорослими. Ставлення батьків до правових норм, до вирішення конфліктів, до відповідальності є потужнішим виховним чинником, ніж будь-які настанови.

Таким чином, практичні рекомендації для психологів, педагогів та батьків утворюють системний профілактичний трикутник, у центрі якого знаходиться сам підліток – з його реальними мотивами, потребами та ресурсами. Ефективність профілактики визначається не якістю окремих заходів, а узгодженістю та системністю їх реалізації у всіх трьох площинах: шкільній, сімейній та психологічній.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі на основі результатів теоретичного аналізу та емпіричного дослідження розроблено систему психологічної профілактики протиправної поведінки підлітків з урахуванням виявлених мотиваційних чинників. Сформульовано такі висновки.

1. Психологічна профілактика протиправної поведінки підлітків реалізується на трьох рівнях: первинному (загальна профілактика для всіх учнів), вторинному (групова робота з учнями помірного ризику, 23,8 % вибірки) та третинному (індивідуальна психотерапевтична допомога для учнів із вираженими чинниками ризику, 6,6 % вибірки). Виокремлено шість провідних напрямів профілактики, що відповідають виявленим мотиваційним чинникам: формування просоціального самоствердження, розвиток асертивності, корекція агресивної мотивації, підвищення правосвідомості, зміцнення ціннісної бази та системна робота з сім'єю.

2. Розроблена програма психопрофілактичних занять «Мотив до дії: обираємо правильний шлях» спрямована на вторинну профілактику і охоплює ключові мотиваційні мішені: мотиви самоствердження, конформні мотиви, агресивну мотивацію, низьку правосвідомість та деформовані цінності. Програма застосовує комплекс методів: рольові ігри, арт-терапевтичні техніки, групові дискусії, правовий квест, наративні підходи та психогімнастику.

3. Практичні рекомендації для трьох груп дорослих – практичних психологів, педагогів та батьків – утворюють системний профілактичний простір. Для психологів пріоритетними є диференційована діагностика, гендерно чутлива корекційна робота та моніторинг ефективності. Для педагогів – забезпечення конструктивних можливостей самоствердження, правова освіта та своєчасне реагування на ознаки неблагополуччя. Для батьків – побудова довірчих стосунків, розмови про мотиви поведінки, підтримка конструктивних інтересів та власний правомірний приклад. Ефективність профілактики визначається не якістю окремих заходів, а узгодженістю їхньої реалізації у всіх трьох площинах.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній бакалаврській роботі здійснено теоретико-емпіричний юридико-психологічний аналіз мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків та обґрунтовано основні напрями її психологічної профілактики.

1. Визначено, що протиправна поведінка підлітків є складним соціально-психологічним і правовим явищем, яке не можна пояснювати лише фактом порушення правової норми. Її формування пов'язане з особливостями мотиваційної сфери, потребами, ціннісними орієнтаціями, емоційними станами, рівнем правосвідомості, сімейним вихованням, впливом однолітків та соціального середовища. Юридико-психологічний підхід дає змогу розглядати підлітка не лише як суб'єкта неправомірної поведінки, а як особистість, що перебуває у процесі розвитку та потребує профілактичної, психологічної і корекційної підтримки.

2. З'ясовано, що підлітковий вік є періодом підвищеного ризику формування протиправної поведінки, оскільки характеризується кризою ідентичності, прагненням до самостійності, емоційною нестійкістю, недостатнім самоконтролем, потребою у визнанні та залежністю від групи однолітків. Водночас сам по собі вік не зумовлює протиправну поведінку. Ризик її виникнення посилюється за умов педагогічної занедбаності, дисфункційного сімейного виховання, негативного групового впливу, низького рівня правосвідомості та деструктивного впливу цифрового середовища.

3. Розкрито психологічну сутність мотивації поведінки особистості та встановлено, що мотив є важливим чинником розуміння суб'єктивного змісту протиправного вчинку. Мотиваційна сфера підлітка є нестійкою, емоційно насиченою та залежною від зовнішніх впливів. Виокремлено основні групи мотивів протиправної поведінки підлітків: мотиви самоствердження, групо-конформні, гедоністичні, корисливі, протестні, агресивні та

фрустраційні мотиви. Запропоновано розглядати мотиваційні чинники на трьох рівнях: мікрорівні, мезорівні та макрорівні.

4. Проведене емпіричне дослідження на вибірці 181 учня 10–11 класів засвідчило, що виражені психологічні передумови девіантної поведінки мають 6,6 % учнів, середній рівень – 24,9 %. Найпоширенішою формою агресії є вербальна агресія, підвищений і високий рівень якої зафіксовано у 34,3 % учнів; фізична агресія виявлена у 28,7 %. Провідними мотиваційними чинниками ризику визначено бажання самоствердитися, вплив компанії, прагнення привернути увагу, протестну мотивацію та агресивно-фрустраційні спонукання. Загальний рівень мотиваційного ризику є слабким або відсутнім у 69,6 % учнів, помірним – у 23,8 %, вираженим – у 6,6 %, що підтверджує наявність групи ризику та потребу в системній профілактиці.

5. Кореляційний аналіз підтвердив значущі зв'язки між психологічними передумовами девіантної поведінки, агресивністю, мотивацією досягнення, ціннісними орієнтаціями та мотивами протиправної поведінки. Найбільш вираженим є зв'язок між схильністю до девіації та загальним індексом агресивності. Також виявлено зв'язки з мотивами самоствердження, групового конформізму, уникнення невдачі, образи й помсти. Водночас цінності саморозвитку, відповідальності та чесності виконують захисну функцію. Гендерний аналіз показав, що у хлопців частіше проявляються відкриті форми агресивної мотивації та мотив самоствердження, тоді як у дівчат – мотивація уникнення невдачі, прихована ворожість і конформна вразливість.

6. Обґрунтовано, що психологічна профілактика протиправної поведінки підлітків має здійснюватися на первинному, вторинному та третинному рівнях і враховувати виявлені мотиваційні чинники. Основними напрямками профілактики є формування просоціального самоствердження, розвиток асертивності та стійкості до групового тиску, корекція агресивної мотивації, розвиток емоційного інтелекту, підвищення правосвідомості, зміцнення конструктивних цінностей і робота із сім'єю. На основі результатів

дослідження розроблено психопрофілактичну програму «Мотив до дії: обираємо правильний шлях», а також практичні рекомендації для психологів, педагогів і батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусишин Р.М. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія «Право». 2022. Вип. 69. С. 13-19.
2. Барабаш О.О. Сутність явища делінквентної поведінки людини. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2017. № 1(55). С. 4-7.
3. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. Київ: МАУП, 2016. 88 с.
4. Шамриленко І.Г. Вплив кримінальної субкультури на особистість неповнолітніх засуджених / Кримінальна субкультура як фактор злочинності: Кримінологічні дослідження. 2008. Вип. 2. С. 112-117.
5. Пасека М.О. Психологічні особливості поведінки неповнолітнього правопорушника. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 491-494.
6. Чайковська О.М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології*: Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2015. Вип. 28. С. 627-637.
7. Герасимів Т.З. Правовий механізм профілактики девіантної поведінки неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія «Право». 2024. Вип. 84. Ч. 4. С. 203-209.
8. Коваль М., Сорока С. Мотиви злочинної поведінки особи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки», 2024. № 4 (44). С. 81-86.
9. Ком'яга А.В., Головка В.М. Проблема поведінкової девіації молоді та профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 2. С. 118-122.
10. Гельбак А.М., Богучарова О.І., Мухіна Г.В., Ніколенко К.В., Унгурян Н.В. Особливості формування правосвідомості підлітків: психологічний та

ювенально-правовий вимір. *Академічні візії*. 2024. Вип. 35. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/2831/2675>

11. Гурковенко Н.В. Обґрунтування особливостей надання психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою. *Наукові записки*. Серія: Психологія. 2025. Вип. 2(8). С. 24-29.

12. Еріксон Е. Дитинство та суспільство / Пер. з англ. Київ: Наукова думка, 2006. 592 с.

13. Чіп Р.С., Кормило О.М., Гончаровська Г.Ф. Психологічні особливості розвитку особистісної ідентичності підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Психологія». 2022. Вип. 1. С. 126-130.

14. Матвійчук О.О., Краєва О.А. Проблема формування ідентичності в підлітковому віці у контексті розвитку творчої особистості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 1(65). С. 64-71.

15. Синюшко М., Живоглядюв Ю. Дефіцит міжособистісних стосунків як чинник кризи ідентичності у підлітковому віці. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку*: матеріали V міжнародної конференції. м. Київ, 07 грудня 2023 року. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». 2023. С. 594-596.

16. Литвиненко О.О. Становлення особистості підлітка (онтогенетичний і дизонтогенетичний аспект): монографія Харків: «В ДЕЛЕ», 2021. 351 с.

17. Мураненко К.Ю. Психологічні чинники девіантної поведінки підлітків. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Вип. 20, С. 200-214.

18. Самойлов А.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи: дис. ... к.пед.н.: 13.00.07 / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2017. 282 с.

19. Безпалов Р.О. Вплив інформаційного простору мережі Інтернет на формування неправомірної поведінки неповнолітніх: кримінологічний

аспект: дис. ... докт. філос.: 081 «Право» / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2026. 261 с.

20. Голубєва М.О., Ніколаєнко Є.О., Переверзєва Я.В. Психологічні особливості розвитку особистої автономії підлітків. *Особистість у просторі проблем XXI століття*: програма і матеріали науково-практична конференція, м. Київ, 10 березня 2022 року. Київ: Дірект Лайн, 2022. С. 49-51.

21. Пенькова О.І. Мотивація особистості: соціально-психологічна сутність. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. 9. Вип. 13. С. 285-292.

22. Очеретянко С.І. Мотив // *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: <https://esu.com.ua/article-68737>

23. Кісіль З.Р., Швець Д.В. Мотивація діяльності людини: навчальний посібник у схемах, таблицях, коментарях. Одеса: Видавництво ОДУВС, 2023. 154 с.

24. Чорна Н. Роль психоаналітичного підходу у розумінні поведінкових розладів. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Серія Психологія. 2024. Вип. 3(64). С. 37-42.

25. Глазиріна В.М. Формування мотиваційного компоненту навчальної діяльності студентської молоді / *Актуальні питання розвитку освіти: психолого-педагогічні аспекти*: монографія. Черкаси, 2014. С. 155-173.

26. Климчук В.О., Горбунова В.В. Внутрішня мотивація учбової діяльності молоді: теорія, методика, програма розвитку: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 110 с.

27. Щербіна С., Ліпатова М. Когнітивний підхід як засіб формування мотивації студентів до вивчення іноземної мови у ЗВО. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. 2025. Вип. 218. С. 274-279.

28. Кобильченко В.В., Омельченко І.М. Цінності як основні складники структури особистості дошкільника. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті*. 2022. Вип. 4. С. 684-687.

29. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
30. Психологічний словник / авт.-уклад.: В.В. Синявський, О.П. Сергєєнкова; за ред. Н.А. Побірченко. Київ: Наук. світ, 2007. 274 с.
31. Подшивалов Ф.М. Психологічні чинники розвитку мотиваційної сфери особистості майбутнього психолога: дис. ... к.псих.н.: 19.00.07 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2015. 238 с.
32. Радчук Г.К. Аксіопсихологія вищої школи: монографія. Вид. друге, розш. і переробл. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 380 с.
33. Антонова Н.О. Особливості професійної мотивації студентів психологічного факультету. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. В. О. Моляко. 2010. Т. 12. Вип. 10. Ч. II. С. 22-33.
34. Галян І.М. Психодіагностика. 2-ге вид., стереотип. Київ: Академвидав, 2011. 464 с.
35. Чабанюк Н.І. Основні детермінанти розвитку мотивації. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. 2010. Т. XII. Ч. 6. С. 376-384.
36. Дубінчак Н.В., Шулдик А.В. Психологічний аналіз мотивації протиправної поведінки підлітків. *Молодий вчений*. 2016. № 12(39). С. 243-247.
37. Зобенько Н.А. Аналіз мотивів та механізмів формування девіантної, протиправної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2011. Вип. 21. С. 63-66.
38. Гурковенко Н.В. До питання основних мотивотворчих чинників девіантної поведінки у підлітковому віці. *Слобожанський науковий вісник*. Серія Психологія. 2025. Вип. 1. С. 36-39.
39. Профілактика деструктивної поведінки підлітків: навчально-методичний посібник / за ред. Т. Журавель, Ю. Удовенко. Київ: Видавництво ФОП Буря О.Д., 2022 144 с.

40. Ворона С.В. Феномен агресивної поведінки в підлітковому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Харків, 05 квітня 2019 року. Харків: ХНУВС, 2019. С. 294-296.

41. Вінс В.А., Тороп О.С. Вплив сім'ї на формування девіантної поведінки в підлітків. *Габітус*. 2025. Вип. 54. С. 69-71.

42. Павелків В., Малахова О. Соціальна депривація як чинник формування девіантної поведінки у підлітків. *Психологія: реальність і перспективи*. 2021. Вип. 16. С. 156-165.

43. Гачак-Величко Л.А. Девіантна поведінка неповнолітніх: до питання класифікації чинників. *Академічні візії*. 2022. Вип. 6-7. С. 39-44.

44. Новак Я., Добренська Н., Пономаренко Т. Психолого-правові чинники злочинної поведінки серед неповнолітніх. *Юридична психологія*. 2025. № 2 (37). С. 84-91.

45. Пономаренко І.Л. Тренінг розвитку рефлексивності у підлітків. *Практична психологія і соціальна робота*. Київ. 2022. № 3. С. 8-17.

46. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дітей: навчальний посібник / за заг. ред. Д.В. Швеця. Харків, 2020. 284 с.

47. Нечипорук Л., Петрук Л. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики булінгу в шкільному освітньому середовищі. *Педагогічна наука і освіта XXI століття*. 2024. № 1. С. 99-114.

48. Грищенко С., Максименко О. Підготовка здобувачів вищої освіти спеціальності «соціальна робота» до фахової діяльності у спеціалізованих службах з профілактики правопорушень / Теорія і методика професійної освіти: колективна монографія / Ред. колегія: С.В. Грищенко, О.О. Лілік, І.В. Бужина, Н.Н. Завидівська, О.І. Завидівська. 2025. Випуск 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2025, С. 51-82.

49. Гупалюк А. С. Характеристика мотиваційного процесу особи злочинця. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 4(39). С. 47-50.

50. Несен Р.С. Розвиток емоційного інтелекту особистості юнацького віку засобом музикотерапії: дис. ... докт. філос.: 053 Психологія / Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Київ, 2026. 246 с.

51. Мальований Р. Інноваційні методи профілактики делінквентної поведінки підлітків у закладах освіти. *Науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції*. м. Ніжин, 28 травня 2025 року. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2025. С. 66-68.

52. Ціпан І.І., Лопатська Н.М. Організація правової освіти та виховання в закладі загальної середньої освіти. *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, географії та методик їх викладання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. м. Рівне, 27 травня 2024 року. Рівне, 2024. С. 104-108.

53. Швець Т.М. Соціально-педагогічні умови профілактики делінквентних виявів в учнівському середовищі. *Педагогічний альманах*. 2015. Вип. 27. С. 228-235.

54. Гельбак А. Психолого-педагогічні аспекти корекції девіантної поведінки у підлітковому віці. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності: збірник матеріалів засідання №2 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції*. м. Кропивницький, 24 червня 2022 року. Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2022. С. 137-140.

55. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції: навчальний посібник. 2-ге видання, перероблене, доповнене. Суми: Університетська книга, 2020. 304 с.

56. Організація і методика соціально-педагогічного тренінгу: навчальний посібник / Уклад.: О.М. Шевчук. Умань: ПП Жовтий, 2011. 133 с.

57. Марценюк М.О. Розвиток асертивної поведінки у підлітків засобами тренінгу. *Україна-Цивілізація*. 2016. Т. 5. С. 304-312.

58. Методичний посібник до програми управління гнівом / автори-упорядники О.Ю. Кальчева, О.К. Місяк. Київ, 2015. 60 с.

59. Катеринчук К. Як впоратися зі злістю, гнівом та агресією? / Психологічний центр «Без паніки». URL: <https://trevog-bolshe.net/blog/yak-vporatysya-zi-zlistyu-gnivom-ta-agresiyeyu>

60. Філоненко Л.А. Післявоєнне відновлення і підтримка мотивації особистості підлітків. *Science and education: synergy of innovation: The 3rd International scientific and practical conference*. Berlin, October 26-28, 2025. MDPC Publishing, Berlin, Germany. 2025. P. 283-288.

61. Оксаніч Л.Л., Шаюк А.В. Ефективність використання методики арт-терапії в роботі з девіантними підлітками. *Актуальні проблеми особистісного зростання: збірник наукових праць за матеріалами І-ї регіональної студентської конференції*. м. Житомир, 15 грудня 2017 року. Житомир, Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2017. С. 149-151.

62. Мазоха І.С. Групова арттерапія в подоланні агресивної поведінки підлітків: соціально-психологічні механізми впливу. *Слобожанський науковий вісник*. Серія Психологія. 2025. Вип. 1. С. 81-85.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика визначення схильності до суїцидальної поведінки (М.В. Горська)

Мета: виявлення схильності індивіда до суїцидальної поведінки.

Форма проведення: індивідуальна чи групова. *Час:* 30-45 хв. *Вік:* із 14 років.

Інструкція досліджуваному. Зараз вам зачитують твердження, навпроти кожного з них ставте оцінку за таким принципом: якщо твердження вам підходить – то 2, якщо не зовсім підходить – 1, якщо зовсім не підходить – 0.

Бланк опитувальника

1. Я часто невпевнений у своїх силах.
2. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого можна було б знайти вихід.
3. Я часто залишаю за собою останнє слово.
4. Мені важко змінювати свої звички.
5. Я часто червонію через дрібниці.
6. Неприємності мене часто засмучують, і я впадаю у розпач.
7. Нерідко в розмові я перериваю співрозмовника.
8. Мені важко переключитися з однієї справи на іншу.
9. Я часто прокидаюся вночі.
10. При великих неприємностях я беру провину на себе.
11. Мене легко роздратувати.
12. Я дуже обережний у зміні свого життя.
13. Я легко впадаю у розпач.
14. Нещастя і невдачі нічого мене не вчать.
15. Мені доводиться часто робити зауваження іншим.
16. У суперечці мене важко переконати.
17. Я переймаюся навіть через уявні неприємності.
18. Я часто відмовляюся від боротьби тому, що вважаю її марною.
19. Я хочу бути авторитетом для оточення.
20. Нерідко не полишають думки, яких слід було б позбутися.
21. Мене лякають труднощі, з якими зіткнуся в житті.
22. Нерідко почуваюся беззахисним.
23. У будь-якій справі я не задовольняюся малим, а хочу досягти максимального успіху.
24. Я легко зближуюся з людьми.
25. Я часто звертаю увагу на свої недоліки.
26. Інколи у мене буває пригнічений настрій.
27. Мені важко стримувати себе, коли я гніваюсь.
28. Я дуже хвилююсь, якщо в моєму житті несподівано щось змінюється.

29. Мене легко переконати.
 30. Я відчуваю розгубленість, коли у мене виникають труднощі.
 31. Мені більше подобається керувати, а не підкорятися.
 32. Нерідко я виявляю упертість.
 33. Мене хвилює стан мого здоров'я.
 34. У скрутні хвилини я іноді поведжуся, як дитина.
 35. У мене різка жестикуляція.
 36. Я неохоче йду на ризик.
 37. Я важко витримую очікування чогось.
 38. Я думаю, що ніколи не зможу виправити своїх недоліків.
 39. Я – мстивий.
 40. Мене засмучують навіть незначні порушення моїх планів.

Обробка результатів

- I. Шкала тривожності: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37.
 II. Шкала фрустрації: 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38.
 III. Шкала агресії: 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39.
 IV. Шкала ригідності: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40.

Інтерпретація результатів

Для кожної групи можлива кількість балів від 0 до 20, де «0» визначається як невиявлений прояв цієї характеристики.

I. Шкала тривожності – визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги:

- 0-7 балів – низький рівень тривожності;
 8-11 балів – середній рівень тривожності;
 12-16 балів – високий рівень тривожності;
 17 балів і більше – дуже високий рівень тривожності.

II. Шкала фрустрації – виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети:

- 0-7 балів – низький рівень фрустрації;
 8-9 балів – середній рівень фрустрації;
 10-15 балів – високий рівень фрустрації;
 16 балів і більше – дуже високий рівень фрустрації.

III. Шкала агресії – виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей. Для суїцидентів допускається зниження агресивності від 10 до 0:

- 0-10 балів – низький рівень агресивності;
 11-12 балів – середній рівень агресивності;
 13-16 балів – високий рівень агресивності;
 17 і більше – дуже високий рівень агресивності.

IV. Шкала ригідності – ускладнення у зміні визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна. Для осіб із

суїцидальною поведінкою – 13 балів і вище:

0-10 балів – низький рівень ригідності;

11-12 балів – середній рівень ригідності;

13-16 балів – високий рівень ригідності;

17 балів і більше – дуже високий рівень ригідності.

Психолог додає всі бали за 4 шкалами і визначає показник схильності до суїцидальної поведінки:

0-38 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки низький;

39-45 балів – рівень схильності до суїцидальної поведінки потребує уваги до підлітка;

46 балів і більше – рівень схильності до суїцидальної поведінки високий, потрібна корекційна робота.

Бланк методики

Твердження	Оцінка	Твердження	Оцінка
1. Я часто невпевнений у своїх силах.	0 / 1 / 2	2. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого можна було б знайти вихід.	0 / 1 / 2
3. Я часто залишаю за собою останнє слово.	0 / 1 / 2	4. Мені важко змінювати свої звички.	0 / 1 / 2
5. Я часто червонію через дрібниці.	0 / 1 / 2	6. Неприємності мене часто засмучують, і я впадаю у розпач.	0 / 1 / 2
7. Нерідко в розмові я перериваю співрозмовника.	0 / 1 / 2	8. Мені важко переключитися з однієї справи на іншу.	0 / 1 / 2
9. Я часто прокидаюся вночі.	0 / 1 / 2	10. При великих неприємностях я беру провину на себе.	0 / 1 / 2
11. Мене легко роздратувати.	0 / 1 / 2	12. Я дуже обережний у зміні свого життя.	0 / 1 / 2
13. Я легко впадаю у розпач.	0 / 1 / 2	14. Нещастя і невдачі нічого мене не вчать.	0 / 1 / 2
15. Мені доводиться часто робити зауваження іншим.	0 / 1 / 2	16. У суперечці мене важко переконати.	0 / 1 / 2
17. Я переймаюся навіть через уявні неприємності.	0 / 1 / 2	18. Я часто відмовляюся від боротьби тому, що вважаю її марною.	0 / 1 / 2
19. Я хочу бути авторитетом для оточення.	0 / 1 / 2	20. Нерідко не полишають думки, яких слід було б позбутися.	0 / 1 / 2
21. Мене лякають труднощі, з якими зіткнувся в житті.	0 / 1 / 2	22. Нерідко почуваюся беззахисним.	0 / 1 / 2
23. У будь-якій справі я не задовольняюся малим, а хочу досягти максимального успіху.	0 / 1 / 2	24. Я легко зближуюся з людьми.	0 / 1 / 2
25. Я часто звертаю увагу на свої недоліки.	0 / 1 / 2	26. Інколи у мене буває пригнічений настрій.	0 / 1 / 2
27. Мені важко стримувати себе, коли я гніваюсь.	0 / 1 / 2	28. Я дуже хвилююсь, якщо в моєму житті несподівано щось змінюється.	0 / 1 / 2

29. Мене легко переконати.	0 / 1 / 2	30. Я відчуваю розгубленість, коли у мене виникають труднощі.	0 / 1 / 2
31. Мені більше подобається керувати, а не підкорятися.	0 / 1 / 2	32. Нерідко я виявляю упертість.	0 / 1 / 2
33. Мене хвилює стан мого здоров'я.	0 / 1 / 2	34. У скрутні хвилини я іноді поводжуся, як дитина.	0 / 1 / 2
35. У мене різка жестикуляція.	0 / 1 / 2	36. Я неохоче йду на ризик.	0 / 1 / 2
37. Я важко витримую очікування чогось.	0 / 1 / 2	38. Я думаю, що ніколи не зможу виправити своїх недоліків.	0 / 1 / 2
39. Я мстивий.	0 / 1 / 2	40. Мене засмучують навіть незначні порушення моїх планів.	0 / 1 / 2

У межах кваліфікаційної роботи результати методики використовувалися для виявлення емоційно-регулятивних передумов девіантної та потенційно протиправної поведінки: тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності.

Зведені результати за методикою М.В. Горської

Показник	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	Дуже високий рівень
Тривожність	119 осіб / 65,7 %	43 особи / 23,8 %	15 осіб / 8,3 %	4 особи / 2,2 %
Фрустрація	128 осіб / 70,7 %	34 особи / 18,8 %	15 осіб / 8,3 %	4 особи / 2,2 %
Агресія	117 осіб / 64,6 %	52 особи / 28,7 %	10 осіб / 5,5 %	2 особи / 1,1 %
Ригідність	122 особи / 67,4 %	42 особи / 23,2 %	13 осіб / 7,2 %	4 особи / 2,2 %

Рівень вираженості психологічних передумов	Кількість осіб	Відсоток
Низький рівень	124	68,5 %
Середній рівень	45	24,9 %
Високий рівень	12	6,6 %
Разом	181	100 %

Інтерпретація: результати засвідчили, що у більшості респондентів переважають низькі показники за основними шкалами методики М.В. Горської. Це свідчить про відсутність у більшості учнів виражених емоційно-регулятивних передумов девіантної та потенційно протиправної поведінки. Водночас група з високими показниками за окремими шкалами потребує профілактичної уваги, оскільки підвищені фрустрація, агресія та ригідність можуть посилювати ризик конфліктного або протестного реагування.

Додаток Б

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса – Е. Даркі

Опитувальник рівня агресивності Басс-Даркі (англ. Buss - Durkee Hostility Inventory, BDHI) призначено для виявлення рівня агресивності. Під агресивністю розуміють властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, переважно у сфері суб'єктно-суб'єктних відносин.

Арнольд Басс та Енн Даркі, створюючи свій опитувальник, що диференціює прояви агресії та ворожості, виділили такі види реакцій: фізична агресія, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини.

Опитувальник

Інструкція. Уважно прочитайте кожне висловлювання. Якщо воно підходить вам, поставте поруч знак «+», якщо не підходить, то «-».

1. Часом я не здатен перебороти бажання заподіяти іншим шкоду.
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюсь, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене ласкаво не попросять, я не виконаю прохання.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені доводилося обдурювати кого-небудь, я відчував нестерпні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб розкидуватися речами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, у мене виникає бажання порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожі з людьми, які ставляться до мене дещо ліпше, ніж я очікував.
15. Я часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді мене обтяжують думки, яких я соромлюсь.
17. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я грюкаю дверима.
19. Я куди дратівливіший, ніж здається оточуючим.
20. Якщо хтось вдає із себе начальника, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.

22. Я гадаю, що багато людей мене не люблять.
23. Я не зможу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, що ухиляються від роботи, мусять почувати провину.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку.
26. Я не здатний на брутальні жарти.
27. Розлютовуюся, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не до вподоби.
30. Досить багато людей заздрять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно знущаються з нас, варті того, щоб їх ставили на місце.
34. Я ніколи не буваю похмурим від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось дратує мене, я не звертаю уваги.
37. Хоч я ніколи не показую цього, але мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що з мене насміхаються.
39. Навіть якщо я гніваюся, то не вдаюся до лайки.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи пробачили.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось і вдарить мене.
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюсь.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужакам».
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий висловити все, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що потім шкодую.
48. Якщо я роздратуюсь, я можу вдарити когось.
49. Із дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Часто відчуваю себе, мов діжка з порохом, що ось-ось вибухне.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко ладнати.
52. Я завжди розмірковую про те, які потаємні причини змушують людей робити приємне мені.
53. Коли на мене кричать, відповідаю тим самим.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я відчуваю страх не рідше й не частіше за інших.
56. Я можу пригадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав першу-ліпшу річ.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим кинутись у бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя поводить з мною несправедливо.

59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але зараз я не вірю в це.

60. Я лаюся тільки через злість.

61. Коли я роблю щось неправильно, то відчуваю докори сумління.

62. Якщо для захисту своїх прав мені слід використати фізичну силу, я вдаюся до неї.

63. Іноді я виражаю свій гнів тим, що грюкаю кулаком по столу.

64. Я буваю грубий з людьми, які мені не подобаються.

65. У мене немає ворогів, що хотіли б мені нашкодити.

66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на це заслуговує.

67. Я часто думаю, що жив неправильно.

68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.

69. Я не засмучуюсь через дрібниці.

70. Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити чи скривдити мене.

71. Я часто тільки вдаюся до погроз, але не збираюся їх реалізовувати.

72. Останнім часом я став занудою.

73. Під час суперечки я часто підвищую голос.

74. Здебільшого я намагаюся приховувати своє негативне ставлення до людей.

75. Я ліпше поступлюся своїми принципами, ніж сперечатимусь.

Оброблення отриманих даних

У «ключі» для обробки результатів наводяться номери питань.

Якщо після номера питання стоїть знак «+», тоді за нього зараховується один бал в тому випадку, якщо на нього дана відповідь «так».

Якщо після номера питання стоїть знак «-», тоді за нього зараховується один бал в тому випадку, якщо на нього дана відповідь «ні». Інші відповіді не зараховуються.

Сума балів, помножена на коефіцієнт k , що є вказаним в лапках при кожному показнику агресивності, дозволяє отримати зручні для співставлення – унормовані – показники, які характеризують індивідуальні та групові результати.

Ключ для оброблення результатів:

1) Фізична агресія ($k=11$):

1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.

2) Вербальна агресія ($k=8$):

7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75-.

3) Непряма агресія ($k=13$):

2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.

4) Негативізм (k=20):

4+, 12+, 20+, 28+, 36–.

5) Дратівливість (k=9):

3+, 11–, 19+, 27+, 35–, 43+, 50+, 57+, 64+, 69–, 72+.

6) Схильність до підозр (k=11):

6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65–, 70–.

7) Образа (k=13):

5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.

8) Відчуття провини (k=11):

8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 67+.

Зведені результати за методикою А. Басса – Е. Даркі

Рівень агресивності	Кількість осіб	Відсоток
Низький рівень	117	64,6 %
Середній рівень	52	28,7 %
Високий рівень	12	6,7 %
Разом	181	100 %

Шкала	Усі (М)	Хлопці (М)	Дівчата (М)	Підвищений + Висок. рівень (%)
Фізична агресія	11,2	13,4	9,2	28,7 %
Непряма агресія	9,8	10,2	9,5	22,1 %
Роздратування	11,6	11,8	11,4	31,5 %
Негативізм	8,4	9,3	7,6	24,3 %
Образа	8,7	8,0	9,3	26,0 %
Підозрілість	9,3	8,8	9,7	27,1 %
Вербальна агресія	12,1	12,9	11,4	34,3 %
Почуття провини	7,4	6,8	7,9	–
Індекс ворожості	18,0	16,8	19,0	–
Індекс агресивності	34,9	38,1	32,0	–

Інтерпретація: переважання низького рівня агресивності свідчить про те, що більшість учнів не схильні використовувати агресію як основний спосіб вирішення конфліктних ситуацій або самоствердження. Високий рівень агресивності зафіксовано лише у 12 респондентів, що дозволяє розглядати цю групу як таку, що потребує посиленої психолого-педагогічної уваги.

Додаток В

Методика діагностики мотивації до успіху та уникнення невдачі Т. Елерса

Методика Т. Елерса: діагностика мотивації до успіху

Вам буде запропонований 41 питання, на кожен з яких дайте відповідь "так" або "ні".

Тестовий матеріал (питання) опитувальника Елерса

1. Якщо між двома варіантами є вибір, його краще зробити швидше, ніж відкласти на потім.
2. Якщо помічаю, що не можу на всі 100% виконати завдання, я легко дратуюся.
3. Коли я працюю, це виглядає так, ніби я ставлю на карту все.
4. Якщо виникає проблемна ситуація, найчастіше я приймаю рішення одним з останніх.
5. Якщо два дні поспіль у мене немає справи, я втрачаю спокій.
6. У деякі дні мої успіхи нижче середніх.
7. Я більш вимогливий до себе, ніж до інших.
8. Я доброзичливіший за інших.
9. Якщо я відмовляюся від складного завдання, згодом суворо засуджую себе, бо знаю, що в ньому я домігся б успіху.
10. У процесі роботи я потребую невеликі паузи для відпочинку.
11. Старанність – це не основна моя риса.
12. Мої досягнення в роботі не завжди однакові.
13. Інша робота приваблює мене більше тієї, якої я зайнятий.
14. Осуд стимулює мене сильніше похвали.
15. Знаю, що колеги вважають мене діловою людиною.
16. Подолання перешкод сприяє тому, що мої рішення стають більш категоричними.
17. На моєму честолюбстві легко зіграти.
18. Якщо я працюю без натхнення, це зазвичай помітно.
19. Виконуючи роботу, я не розраховую на допомогу інших.
20. Іноді я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
21. Потрібно покладатися тільки на самого себе.
22. У житті небагато речей важливіше грошей.
23. Якщо мені треба буде виконати важливе завдання, я ніколи не думаю ні про що інше.
24. Я менш честолюбний, ніж багато інших.
25. Наприкінці відпустки я зазвичай радію, що скоро вийду на роботу.
26. Якщо я розташований до роботи, роблю її краще і більш кваліфіковано, ніж інші.

27. Мені простіше і легше спілкуватися з людьми, здатними наполегливо працювати.

28. Коли у мене немає роботи, мені не по собі.

29. Відповідальну роботу мені доводиться виконувати частіше за інших.

30. Якщо мені доводиться приймати рішення, намагаюся робити це якомога краще.

31. Іноді друзі вважають мене ледачим.

32. Мої успіхи в якійсь мірі залежать від колег.

33. Протидіяти волі керівника безглуздо.

34. Іноді не знаєш, яку роботу доведеться виконувати.

35. Якщо у мене щось не ладиться, я стаю нетерплячим.

36. Зазвичай я звертаю мало уваги на свої досягнення.

37. Якщо я працюю разом з іншими, моя робота більш результативна, ніж у інших.

38. Не доводжу до кінця багато, за що беруся.

39. Заздрю людям, які не завантажені роботою.

40. Не заздрю тим, хто прагне до влади.

41. Якщо я впевнений, що стою на правильному шляху, для доведення своєї правоти піду на крайні заходи.

Ключ опитувальника Т. Елерса. Розрахунок значень.

По 1 балу нараховується за відповідь "так" на питання: 2-5, 7-10, 14-17, 21, 22, 25-30, 32, 37, 41

і "ні" - на наступні: 6, 13, 18, 20, 24, 31, 36, 38 і 39.

Відповіді на питання 1, 11, 12, 19, 23, 33-35 і 40 не враховуються.

Підраховується загальна сума балів.

Інтерпретація методики мотивації до успіху (норми тесту Елерса):

Чим більша сума балів, тим вище рівень мотивації до досягнення успіху.

Від 1 до 10 балів - низька мотивація до успіху;

від 11 до 16 балів - середній рівень мотивації;

від 17 до 20 балів – помірно високий рівень мотивації;

більше 21 бал - дуже високий рівень мотивації до успіху.

Методика Т. Елерса: діагностика мотивації до уникнення невдач

Пропонуємо вам список слів: 30 колонок по три слова. У кожному рядку виберіть тільки одне з трьох слів, яке найточніше Вас характеризує, і позначте його.

1	2	3
1. Сміливий	пильний	заповзятливий
2. Лагідний	нерішучий	впертий

3. Обережний	рішучий	песимістичний
4. Непостійний	безцеремонний	уважний
5. Нерозумний	боягузливий	нерозважливий
6. Спритний	жвавий	передбачливий
7. Холоднокровний	поміркований	завзятий
8. Стрімкий	легковажний	полохливий
9. Нерозважливий	манірний	непередбачливий
10. Оптимістичний	добросовісний	уважний
11. Меланхолійний	невпевнений	нестійкий
12. Боягузливий	недбалий	схвильований
13. Нерозважливий	тихий	полохливий
14. Уважний	нерозумний	сміливий
15. Розсудливий	швидкий	мужній
16. Заповзятливий	обережний	передбачливий
17. Схвильований	розсіяний	нерішучий
18. Малодушний	необережний	безцеремонний
19. Лякливий	нерішучий	нервовий
20. Відповідальний	відданий	авантюрний
21. Передбачливий	жвавий	відчайдушний
22. Приборканий	байдужий	недбалий
23. Обережний	безтурботний	терплячий
24. Розумний	турботливий	хоробрий
25. Завбачливий	безстрашний	добросовісний
26. Поспішний	лякливий	безтурботний
27. Розсіяний	нерозважливий	песимістичний
28. Обачний	розсудливий	заповзятливий
29. Тихий	неорганізований	боязкий
30. Оптимістичний	пильний	безтурботний

Ключ

Ви отримуєте один бал за вибір, наведений у ключі (перша цифра перед ризикою означає номер рядка, друга цифра після ризику – номер стовпчика, в якому потрібне слово. Наприклад, 1/2 означає, що слово, за яке нараховується один бал, записане в першому рядку, в другому стовпчику – «пильний»). За інший вибір бал не зараховується.

Ключ підрахунку:

1/2; 2/1; 2/2; 3/1; 3/3; 4/3; 5/2; 6/3; 7/2; 7/3; 8/3; 9/1; 9/2; 10/2; 11/1; 11/2; 12/1; 12/3; 13/2; 13/3; 14/1; 15/1; 16/2; 16/3; 17/3; 18/1; 19/1; 19/2; 20/1; 20/2; 21/1; 22/1; 23/1; 23/ 3; 24/1; 24/2; 25/1; 26/2; 27/3; 28/1; 28/2; 29/1; 29/3; 30/2.

Результат. Чим більша сума балів – тим вищий рівень мотивації до уникнення невдач, захисту. Від 2 до 10 балів: низька мотивація до самозахисту; від 11 до 16 балів – середній рівень мотивації; від 17 до 20 балів – високий рівень мотивації; понад 20 балів – надто високий рівень мотивації до уникнення невдач, самозахисту.

Зведені результати за методикою діагностики мотивації до успіху та уникнення невдачі Т. Елерса

Тип мотивації	Кількість осіб	Відсоток
Переважає мотивація до успіху	112	61,9 %
Помірно виражена мотивація досягнення	49	27,1 %
Переважає мотивація уникнення невдачі	20	11,0 %
Разом	181	100 %

Інтерпретація: результати засвідчили переважання у вибірці мотивації до успіху, що є позитивним показником. Більшість респондентів орієнтовані на досягнення, саморозвиток і конструктивні способи самоствердження. Водночас 11,0 % учнів із переважаючою мотивацією уникнення невдачі можуть потребувати підтримки у розвитку впевненості, відповідальності та здатності протидіяти груповому тиску.

Додаток Г

Методика дослідження ціннісних орієнтацій М. Рокича

Мета використання методики: визначення домінуючих життєвих цінностей підлітків, які впливають на зміст їхньої мотиваційної сфери та вибір способів поведінки. Ціннісні орієнтації розглядаються як важливі внутрішні регулятори правомірної або ризикової поведінки.

Інструкція: «Зараз вам буде пред'явлений набір з 18 карток з позначенням цінностей. Ваша задача - розкласти їх у порядку значимості для вас принципів, якими ви керуєтесь у житті. Кожна цінність указана на окремій картці. Уважно вивчіть картки і, вибравши ту, котра для вас найбільш значима, помістіть її на перше місце. Потім виберіть другу по значимості цінність і помістіть її за першою. Потім зробіть те саме з усіма картками, що залишилися. Найменш важлива залишиться останньою і займе 18-е місце. Працюйте не поспішаючи, вдумливо. Якщо в процесі роботи ви змінете свою думку, то можете виправити свої відповіді, помінявши картки місцями. Кінцевий результат має відбивати вашу щирі позицію».

Стимульний матеріал. Список А (термінальні цінності):

1. активне діяльне життя (повнота й емоційна насиченість);
2. життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
3. здоров'я (фізичне і психічне);
4. цікава робота;
5. краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і мистецтві);
6. любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
7. матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних утруднень);
8. наявність гарних і вірних друзів;
9. суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, товаришів) по роботі);
10. пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток);
11. продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);
12. розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне удосконалення);
13. розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);
10. свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);
11. щасливе сімейне життя;
10. щастя інших (добробут, розвиток і удосконалення інших людей, усього народу, людства в цілому);

10. творчість (можливість творчої діяльності);
10. впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності):

1. акуратність (охайність), уміння тримати в порядку речі, порядок у справах;
2. вихованість (гарні манери);
3. високі запиту (високі вимоги до життя і високі домагання);
4. життєрадісність (почуття гумору);
5. ретельність (дисциплінованість);
6. незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
7. непримиренність до недоліків у собі й інших;
8. освіченість (широта знань, висока загальна культура);
9. відповідальність (почуття обов'язку, уміння тримати своє слово);
10. раціоналізм (уміння здраво і логічно мислити, приймати обмірковані, раціональні рішення);
11. самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
12. сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів;
13. тверда воля (уміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами);
14. терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки й омани);
15. широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);
16. чесність (правдивість, щирість);
17. ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі);
18. чуйність (дбайливість).

Зведені результати за методикою дослідження ціннісних орієнтацій

М. Рокича

У дослідженні результати методики були узагальнені за провідними групами ціннісних орієнтацій, найбільш значущими для аналізу мотиваційних чинників протиправної поведінки підлітків.

Домінуюча ціннісна орієнтація	Кількість осіб	Відсоток
Саморозвиток, освіта, досягнення	58	32,0 %
Спілкування, дружба, прийняття групою	47	26,0 %
Відповідальність, чесність, повага до інших	36	19,9 %
Свобода, незалежність, автономія	22	12,2 %
Матеріальне благополуччя, престиж	13	7,2 %
Розваги, задоволення, яскраві враження	5	2,7 %
Разом	181	100 %

Інтерпретація: у більшості респондентів переважають конструктивні ціннісні орієнтації, пов'язані із саморозвитком, освітою, спілкуванням, дружбою, відповідальністю та повагою до інших. Орієнтація на матеріальний престиж і розваги не є домінуючою, що свідчить про відсутність масово виражених корисливих або гедоністичних мотиваційних ризиків у досліджуваній вибірці.

Додаток Д

Авторська анкета «Мотиваційні чинники поведінки старшокласників»

Мета анкети: виявити суб'єктивне уявлення старшокласників про можливі мотиви порушення правил поведінки підлітками та визначити найбільш значущі мотиваційні чинники, що можуть бути пов'язані з ризиком протиправної поведінки.

Інструкція: «Оцініть, наскільки ви погоджуєтеся з кожним твердженням, використовуючи шкалу від 1 до 5, де 1 – зовсім не погоджуюся, 2 – скоріше не погоджуюся, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше погоджуюся, 5 – повністю погоджуюся».

№	Твердження	Шкала відповіді
1	Підлітки іноді порушують правила, щоб довести свою сміливість.	1 2 3 4 5
2	Для багатьох підлітків важливо не виглядати слабкими перед друзями.	1 2 3 4 5
3	Іноді підлітки порушують правила через бажання привернути до себе увагу.	1 2 3 4 5
4	Вплив компанії може змусити підлітка вчинити те, чого він сам би не зробив.	1 2 3 4 5
5	Підлітки можуть порушувати правила, коли відчувають несправедливе ставлення до себе.	1 2 3 4 5
6	Бажання мати дорогі речі може підштовхувати деяких підлітків до неправомірних вчинків.	1 2 3 4 5
7	Порушення правил іноді сприймається підлітками як спосіб показати незалежність.	1 2 3 4 5
8	Недостатня увага з боку дорослих може змушувати підлітка шукати визнання у компанії.	1 2 3 4 5
9	Емоційна напруга, образа або бажання помститися можуть спонукати підлітків до порушення правил.	1 2 3 4 5
10	Прагнення ризику та гострих відчуттів може бути причиною порушення правил.	1 2 3 4 5
11	Деякі підлітки порушують правила, бо не повністю усвідомлюють наслідки власних дій.	1 2 3 4 5
12	Порушення правил може бути способом отримати авторитет серед однолітків.	1 2 3 4 5

Критерії узагальнення відповідей

Група мотиваційних чинників	Твердження анкети
Мотиви самоствердження	1, 2, 12
Групо-конформні мотиви	4, 8
Компенсаторні мотиви / бажання привернути увагу	3
Протестні мотиви	5, 7

Корисливі мотиви	6
Агресивно-фрустраційні мотиви	9
Гедоністичні мотиви / прагнення ризику	10
Недостатнє усвідомлення наслідків	11

Зведені результати авторської анкети

Мотиваційний чинник	Кількість учнів, які відзначили чинник як значущий	Відсоток
Бажання самоствердитися	42	23,2 %
Вплив компанії / бажання бути прийнятим групою	38	21,0 %
Бажання привернути увагу	31	17,1 %
Протест проти дорослих або правил	29	16,0 %
Емоційна напруга, образа, бажання помститися	27	14,9 %
Нерозуміння наслідків власних дій	26	14,4 %
Прагнення ризику, гострих відчуттів	24	13,3 %
Бажання отримати матеріальну вигоду	21	11,6 %

Інтерпретація: жоден із запропонованих мотиваційних чинників не був визначений більшістю респондентів як провідний. Найчастіше учні вказували на бажання самоствердитися та вплив компанії, однак ці показники не перевищують чверті вибірки, що підтверджує загальний висновок про відсутність виражених мотиваційних чинників до протиправної поведінки у більшості старшокласників.

Додаток Е
Узагальнені результати емпіричного дослідження мотиваційних
чинників протиправної поведінки підлітків

Рівень вираженості мотиваційних чинників	Кількість осіб	Відсоток
Відсутні або слабо виражені мотиваційні чинники	126	69,6 %
Помірно виражені, ситуативні мотиваційні чинники	43	23,8 %
Виражені мотиваційні чинники ризику	12	6,6 %
Разом	181	100 %

Основна тенденція	Зміст узагальнення
Переважають соціально прийнятної мотиваційної спрямованості	Більшість учнів демонструють орієнтацію на навчання, саморозвиток, спілкування, дружбу, відповідальність і конструктивні способи самоствердження.
Наявність ситуативних ризиків	У частини учнів виявлено помірно виражені чинники, пов'язані з груповим впливом, потребою у самоствердженні, протестом або емоційною напругою.
Група підвищеної уваги	12 респондентів мають виражені мотиваційні чинники ризику та потребують індивідуальної профілактичної роботи.

Загальний висновок: у досліджуваній вибірці учнів 10–11 класів ліцею «Мрія» переважають респонденти, у яких відсутні або слабо виражені мотиваційні чинники до протиправної поведінки. Водночас наявність групи з помірними та високими показниками ризику свідчить про необхідність системної профілактичної роботи, спрямованої на розвиток правосвідомості, емоційної саморегуляції, відповідального вибору, критичного мислення та навичок протидії негативному груповому впливу.